

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Kommersiya təşkilatlarında maliyyə vəziyyətinin strateji təhlili və idarə
edilməsi məsələləri”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Gülbahar Abdıyeva Şahin

BAKİ-2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **20__-ci il**

**“Kommersiya təşkilatlarında maliyyə vəziyyətinin strateji təhlili və idarə
edilməsi məsələləri”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403, “Maliyyə”

İxtisaslaşma: “Maliyyə menecmenti”

Qrup: 642

Magistrant

Gülbahar Abdıyeva Şahin qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.e.n. dos. Seyfullayev İlqar Zülfüqar oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.ü.f.d. Əlizadə Namiq Zəhid oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakəşi oğlu

_____ **imza**

BAKİ-2020

Elm andı

Mən, Abdıyeva Gülbahar Şahin qızı and içirəm ki, “Kommersiya təşkilatlarında maliyyə vəziyyətinin strateji təhlili və idarə edilməsi məsələləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“KOMMERSIYA TƏŞKİLATLARINDA MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN STRATEJİ TƏHLİLİ VƏ ONUN İDARƏEDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Maliyyə vəziyyətinin təhlili gələcək planların hazırlanmasında, müəssisələrin idarə olunması baxımından istehsalın miqdarı, tərkibi və qiymət siyasətinə dair qərarların qəbul edilməsində vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi : Kommersiya təşkilatlarının maliyyə və iqtisadi fəaliyyətinin təhlilini yaxşılaşdırmaq üçün nəzəri və praktik təklif və tövsiyələrin hazırlanmasını özündə ehtiva edir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işində qruplaşdırma, zəncir yerdəyişməsi, müşahidə, müqayisə, fərq, balans korrelyasiyası və digər iqtisadi analiz metodlarından ətraflı istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Ölkə Prezidentinin fərmanları və onlar haqqında qəbul edilmiş qanunvericilik aktları və normativ sənədlər, Nazirlər Kabineti, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi və digər qərarlar, göstərişlər, qaydalar, yerli və xarici iqtisadçıların dəyərli elmi əsərləri.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövcud yerli ədəbiyyatda konsepsiyanın dərin və detallı şəkildə inkişaf etdirilməməsi və lazımi məlumat bazasının olmamasıdır. Həmçinin müəssisələrin öz maliyyə hesabatlarını bir çox hallarda ictimaiyyətə açıqlamaması və maliyyə analizinin təkmilləşdirilməsi planları ilə əlaqəli informasiyaların geniş məlumat dövryyəsinə çıxarılmmaması və ya onlara giriş imkanlığının məhdudluğudur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Aparılmış tədqiqatın nəticəsi kimi “Altman” və “Beaver” modellərinin metodiki tətbiqi, müəssisədə rentabelliyn artırılması üzrə qüvvədə olan modern analiz metodikalarının tətbiqi kimi bəzi elmi yeniliyə sahib praktiki nəticələr əldə olunmuşdur:

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatın nəticələri iqtisadiyyatın bir çox sektorunda fəaliyyət göstərən kommersiya təşkilatlarında, audit və maliyyə konsaltinq şirkətlərində, mühasibatlıq və maliyyə təhlili tədris kurslarında tətbiq oluna bilər.

Açar sözlər: maliyyə, təhlil, kommersiya təşkilatları

“STRATEGIC ANALYSIS OF THE FINANCIAL SITUATION IN COMMERCIAL ORGANIZATIONS AND ITS MANAGEMENT ISSUES”

SUMMARY

The urgency of the research: Analysis of the financial situation is important in the preparation of future plans, in the decision-making on the quantity, composition and pricing policy of production in terms of enterprise management.

Purpose of the study: Includes the development of theoretical and practical proposals and recommendations to improve the analysis of the financial and economic performance of commercial organizations.

Research methods used: In the dissertation work, grouping, chain displacement, observation, comparison, difference, balance correlation and other methods of economic analysis were used in detail.

The research information base: Decrees of the President of the country and legislative acts and normative documents adopted on them, the Cabinet of Ministers, the Ministry of Finance, the Ministry of Economy and Industry and other decisions, instructions, instructions, regulations, rules, as well as valuable scientific works of domestic and foreign economists. forms works.

Research constraints: In the current local literature, the concept has not been developed in depth and in detail, the lack of the necessary database, the main limitations.

Scientific novelty and practical results of the research: As a result of the research, some scientific innovations were obtained, such as methodological application of Altman and Beaver models, application of modern analytical methods to increase profitability in the enterprise:

Areas where the results can be used: The results of the study can be applied in commercial organizations operating in many sectors of the economy, audit and financial consulting companies, accounting and financial analysis training courses.

Keywords: *finance, analysis, commercial organizations*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ

Amerika Birləşmiş Ştatları

ANFİS

Adaptiv Şəbəkə əsaslı Qeyri-səlis İnferans Sistemi

MMUS

Milli Mühasibat Uçotu Sistemi

T&İ

Tədqiqat və İnkişaf

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ İDARƏEDİLMƏSİNDƏ MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ ANLAYIŞI VƏ TƏMƏL PRİNSİPLƏRİ.....	12
1.1. Kommersiya təşkilatlarının idarəedilməsində maliyyə vəziyyətinin mahiyyəti və əhəmiyyəti	12
1.2. Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin məzmunu və onun təməl vəzifələri	16
1.3. Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsas informasiya mənbələri və metodları	21
II FƏSİL. KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİNİN APARILMASININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ	28
2.1. Maliyyə vəziyyəti və onun sabitlik səviyyəsinin təhlili.....	28
2.2. Rentabelliyn göstəricilər sistemi və onların faktorlu analizi.	37
2.3. Ödəmə qabiliyyətinin və likvidliyin təhlili.	47
III FƏSİL. MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN EFFEKTİV TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	55
3.1. Rentabellik və işgüzar aktivlik göstəricilərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	55
3.2. Kommersiya müəssisəsinin potensial müflisləşmə ehtimalının təhlili.....	62
3.3. Maliyyə nəticələrinin analizi və onun təkmilləşdirilməsi.....	70
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	78
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	82
Cədvəllərin siyahısı	86
Sxemlərin siyahısı	86

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin və fəaliyyət effektivliyinin təhlilinin təməl məqsədi onlardan istifadə edilə bilməsi üçün istifadəçilərə (menecerlər, işçilər, hökumət, kreditorlar, investorlar və s.) maliyyə vəziyyəti, fəaliyyəti, gəlirliliyi və pul axını haqqında real məlumat verməkdir. Nəzərə alsaq ki, firmalarla əlaqəli bütün müəssisə və qurumlar qərar qəbul etməzdən əvvəl maliyyə hesabatlarını nəzərdən keçirirlər, bundan sonra maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əhəmiyyəti daha da aydın olur.

Maliyyə vəziyyətinin təhlili-müəssisənin fəaliyyətindəki effektivlik və müvəffəqiyyət dərəcəsini ölçmək, işin əsas və ikinci dərəcəli hədəflərinə çatıb-çatmadığını müəyyənləşdirmək və hədəfə çatmama səbəblərinin araşdırılmasının rəhbərlik baxımından nə qədər vacib olduğunu araşdırır. Maliyyə vəziyyətinin təhlili gələcək planların hazırlanmasında, istehsalın miqdarı, tərkibi və qiymət siyasətinə dair qərar qəbul edilərkən müəssisələrin idarə edilməsi baxımından vacib olur.

Müəssisənin zaman keçdikcə liberallığı və iqtisadi-hüquqi məsuliyyəti artdığına görə təşkilatın maliyyə vəziyyətinin, maliyyə ehtiyatlarının vəziyyətinin rolu mütəmadi olaraq yüksəlməkdədir. Bu cür analizin nəticələri ilk növbədə mülkiyyətçilər, kreditorlar, sərmayədarlar, malsatanlar, vergi qurumları üçün zəruri hesab edilir. Bu səbəbdən maliyyə analizinin məqsədi yalnız firma balansının likvidliyinin, rentabelliyyətin, onun aktivlərinin və yaranma mənbələrinin qiymətləndirilməsini deyil, habelə bu indikatorların yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlər planının hazırlanmasını ehtiva edir. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin analizi bu cür işlərin hansı yöndə aparılması lazım olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Araşdırma mövzusunun aktuallığı da məhz, həmin məsələlər çərçivəsində əsaslandırılmışdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Tədqiq olunan maliyyə vəziyyətinin təhlili mövzusunə dair xarici ölkə alimlərindən Andrew H., Burns P., Candi M., Gemser G., Denison D. R., Gilpin R., Gonzalez X., Jaumandreu J., Kovalev V.V., Savitskaya G.V., Sheremet A.D. və başqaları elmi tədqiqat işləri tərtib etmişlər. Azərbaycanın iqtisadçı-alimlərindən isə Cəfərli H.A., Müslümov

S.Y., Kazımov R.N., Paşayev K.R., Məmmədov T.C. və digərlərinin adlarını çəkmə bilirik. Müvafiq alimlərin əsərlərin analizindən biz müəyyən etdik ki, maliyyə vəziyyətinin və maliyyə performansının qiymətləndirilməsi və təhlili mövzusunda inkluziv elmi araşdırmalar aparılmışdır. Lakin ölkəmizdə beynəlxalq maliyyə analizi metodlarının tətbiqi ilə bağlı perspektivlər bu işlərdə tam olaraq öz həllini tapmamışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Araşdırmanın məqsədi kommersiya təşkilatlarının maliyyə-təşərrüfat fəaliyyətinin vəziyyəti analizinin təkmilləşdirilməsi yönündə nəzəri və təcrübi önəmə sahib təkliflər və tövsiyələr işləyib tərtib olunmasını ehtiva edir.

Bu aspektdən, dissertasiya işində tədqiqatın hədəfinə müvafiq uyğun vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

- kommersiya müəssisələrində maliyyə vəziyyətinin təhlilinin niyə önəmli olduğunu araşdırmaq;
- maliyyə vəziyyətinin analizinin əsas vəzifələrini tədqiq etmək;
- müəssisələrdə maliyyə vəziyyətinin tarazlı olmasını təmin edən maliyyə sabilliyinin ölkədə təminatı üçün Mərkəzi Bankın fəaliyyət mexanizmini araşdırmaq;
- müəssisələrdə rentabellik anlayışı ilə mənfəətlilik anlayışları arasında olan əsas fərqləri təhlil etmək;
- rentabellik göstəricilərinin niyə önəmli olması və istehsal və satış qərarlarının alınmasında rolunu müəyyənləşdirmək;
- müəssisə likvidliyinin azalmasına hansı amillərin təsir göstərdiyini müəyyən etmək;
- müəssisənin hansı hallarda “dafult”-a getmə riskinin olduğunu müəyyən etmək və iflasın olmaması üçün hansı amillərin atılmasının zəruri olduğunu vurğulamaq;

maliyyə vəziyyətinin yekun nəticəsi olan maliyyə nəticələrinin təhlilinin aparılması üsullarının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini təyin etmək.

Tədqiqatın predmeti və obyekt: Araşdırmanın predmetini kommersiya

qurumlarının maliyyə-təssərrüfat fəaliyyəti üzrə maliyyə vəziyyətinin təhlili və maliyyə vəziyyətinin idarə olunması effektivliyinin artırılması analizinin metodoloji problemlərinin araşdırılması, rentabelliğin və ödəmə qabiliyyətlərinin sistemli tədqiqi metodologiyasının təkmilləşdirilməsi yönündə əsaslandırılmış təkliflərin təyin edilməsi formalaşdırır. Tədqiqatın obyekti isə kommersiya müəssisələridir.

Tədqiqatın metodları: Dissertasiya işində iqtisadi analizin qruplaşdırma, zəncirvari yerdəyişmə, müşahidə, müqayisə, fərq, balans münasibətləndirməsi və başqa metodlarından müfəssəl formada istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Araşdırmanın məlumat bazasını ölkə Prezidentinin fərmanları və bunlara dair qəbul olunmuş qanunverici akt və normativ sənədlər, Nazirlər Kabineti, Maliyyə Nazirliyi İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi və sair. qərar, təlimat, göstəriş, əsasnamə, qaydalar və öz növbəsində “Vergi Məcəlləsi”, “Mülki Məcəllə”, “Mühasibat uçotu barəsində”, “Auditor xidməti barəsində” qanunlar, “MMUS”, eləcə də bu problemi araşdıran, ölkəmizin və xarici ölkələrin iqtisadçı mütəxəssislərinin dəyərli elmi əsərləri işləri formalaşdırır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Cari yerli ədəbiyyatlarda anlayışın dərinlən və detallı işlənilməməsi, lazımi məlumat bazasının olmaması, əsas məhdudiyyətlər olmuşdur. Həmçinin müəssisələrin öz maliyyə hesabatlarını bir çox hallarda ictimaiyyətə açıqlamaması və maliyyə analizinin təkmilləşdirilməsi planları ilə əlaqəli informasiyaların geniş məlumat dövryyəsinə çıxarılmaması və yaxud onlara giriş imkanlığının məhdudluğu dissertasiyanın əsas məhdudiyyətləri olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Aparılmış tədqiqatın nəticəsi kimi bəzi elmi yeniliyə sahib nəticələr əldə olunmuşdur:

- müəssisələrin müflisləşmə ehtimallarının proqnozlaşdırılması üçün “Altman” və “Beaver” modellərinin metodiki tədqiqi aparılmışdır;
- mənfəət və rentabellik indikatorlarının dəyişməsinə təsir nümayiş etdirən faktorların yeni variantda stratifikasiyası verilir;
- müəssisədə rentabelliğin artırılması üzrə qüvvədə olan modern analiz metodikasına sistemli formada yanaşılır, onun beynəlxalq praktika aspektindən təkmilləşdirilməsi yolları üçün təkliflər paketi işlənib tərtib edilir;

- mənfəət, kapitalın artımı və valyuta vəsaitlərinin hərəkətinin qarşılıqlı münasibəti sistemli formada nəzərdən keçirilir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Aparılmış tədqiqatın nəticələrindən kommersiya əsaslı təsərrüfat subyektlərində maliyyə vəziyyətinin analizi metodikası və onun yaxşılaşdırılması yönündə, həmçinin nəzəri və metodoloji problemlərinin sistemli formada öyrənilməsinə səmərəli mühit ərsəyə gətirilməsi üzrə istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələri iqtisadiyyatın bir çox sektorunda fəaliyyət göstərən kommersiya təşkilatlarında, audit və maliyyə konsaltinq şirkətlərində, mühasibatlıq və maliyyə təhlili tədris kurslarında tətbiq oluna bilər. Bundan əlavə, dissertasiyada irəli sürülən təkliflərin tətbiq edilməsi maliyyə vəziyyətinin analizinin effektiv mexanizminin ərsəyə gətirilməsini, mənfəət və rentabelliyyənin yüksəldilməsi resurslarının aşkara çıxarılması, hesablanması, dəyərləndirilməsi və təşviqi üçün tədbirlərin təməl yönlərinin müəyyən olunmasını təmin edə bilər.

I FƏSİL. KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ İDARƏEDİLMƏSİNDƏ MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ ANLAYIŞI VƏ TƏMƏL PRİNSİPLƏRİ

1.1. Kommersiya təşkilatlarının idarəedilməsində maliyyə vəziyyətinin məhiyyəti və əhəmiyyəti

Maliyyə vəziyyəti bir iqtisadi kateqoriyadır və kapitalın dövr etmə prosesi zamanı onun hansı vəziyyətdə olmasını göstərir. Biz maliyyə vəziyyəti dedikdə təşkilatın öz fəaliyyətini maliyyə ilə təmin edə bilmək qabiliyyətini ifadə etmiş oluruq. O, kommersiya təşkilatının normal fəaliyyət göstərməsi üzrə maliyyə ehtiyatları ilə təminatı, onların məqsədli şəkildə yerləşdirilə bilməsi və effektiv istifadəsi, ödəmə qabiliyyəti və maliyyə sabilliyi ilə səciyyələnir. İstehsalın təşkili, təchizat, satış, eləcə də maliyyə fəaliyyəti prosesi zamanı kapitalın durmadan dövrəni prosesi meydana gəlir, vəsaitlərin strukturu və mənbələri, maliyyə ehtiyatlarının həcmi və onlara tələb dəyişir ki, nəticə etibarı ilə təşkilatın maliyyə vəziyyəti də transformasiya edir.

Beynəlxalq praktika göstərir ki, səhm alanlar səhm buraxanların likvidlik dərəcəsi ilə, yəni səhmlər üzrə təməl borcun və faiz məbləğlərinin geri ödəmə bilməsi ilə maraqlanırlar, səhm sahibləri səhm buraxan şirkətin kapital quruluşunu, fondların əsas mənbələrini və istifadə edilməsini, uzun bir period ərzində şirkətin strateji rentabelliyini və irəlidə rentabelliyin proqnoz səviyyəsini analiz etməklə onların maliyyə vəziyyətini tədqiq edirlər.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti stabil, qeyri-stabil və xaotik ola bilər. Müəssisə öz öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirmək, geniş aspektdə öz fəaliyyətini maliyyə ilə təmin etmək və əlverişsiz mühitdə öz ödəmə potensialını saxlamaq imkanı onun maliyyə vəziyyətinin stabil olduğunu göstərir.

Maliyyə sabilliyini təmin etmək üzrə müəssisədə kapitalın dinamik strukturunun ərsəyə gətirilməsi, onun ödəmə qabiliyyətinin saxlanması, özünümaliyyələşdirmə üçün mühit yaratmaq məqsədi ilə gəlirlərin məsrəflərdən hər

zaman üstün artımı və bu rakursda maliyyə resurslarının effektiv idarə olunması bacarığı təmin edilməlidir. Deməli, müəssisənin maliyyə stabilliyi təsərrüfat subyektinin fəaliyyət göstərmək, tərəqqi etmək, dəyişən xarici və daxili şəraitdə daimi ödəmə bacarığını və potensial risk səviyyəsinin məqbul sayılan çərçivəsində sərmayə cəlbəediciliyinin təminatı olan aktiv və passivlərinin balansını saxlamaq qabiliyyətini ehtiva edir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti, maliyyə stabilliyi onun istehsal, maliyyə və kommersiya fəaliyyətinin nəticələrinə bağlıdır. Fasiləsiz keyfiyyətli məhsul istehsalı və satışı firmanın maliyyə vəziyyətinə pozitiv təsir göstərir. İstehsal prosedurunda fasilələr, məhsulun keyfiyyətinin azalması, onun satışı ilə əlaqəli çətinliklər müəssisənin hesabına mədaxil olan vəsaitlərin aşağı olmasına və nəticə etibarlı ilə onun ödəmə qabiliyyətinin pisləşməsi ilə sonlanacaqdır. Burda əks münasibət də vardır. Belə ki, nağd vəsaitlərin yetərli qədər olmaması material ehtiyatları ilə təmin edilməkdə fasilələrə səbəb olur ki, nəticədə, istehsal prosedurunda boşdayanmalar baş tutur. Firmaların iş praktikasında hərdən elə situasiyalara rast gəlinir ki, hətta effektiv işləyən firma maliyyə çətinlikləri ilə üzləşir. Bu, cari maliyyə ehtiyatlarının qeyri effektiv yerləşdirilməsi və istifadəsi ilə əlaqəlidir.

Bazar əlaqələri mühitində istənilən firmada gerçəkləşdirilən hər bir əməliyyat sahibkar üzrə riskli sayılır. Sahibkar tərəfindən avans edilən kapitalın zaman və nəticə (mənfəət və yaxud zərər) etibarlı ilə geri dönəcəyini öncədən müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Bazar iqtisadiyyatı mühitində sahibkar gözlənilmədən iflasa gedə bilər, yəni maliyyə aspektindən çətinliyə düşə bilər. Bu səbəbdən də, nəinki maliyyə vəziyyəti mürəkkəb olan, maliyyə ehtiyatları çatışmayan firmalarda, o cümlədən yetərli qədər nağd vəsaiti olan, tədiyyə öhdəlikləri vaxtı-vaxtında icra edilən təsərrüfat subyektləri üzrə də maliyyə vəziyyətini analiz etməklə yaxın və yaxud uzun müddətli dövrdə gözlənilən maliyyə vəziyyətini müəyyən etmək tələb olunur.

Bununla da, firmanın maliyyə fəaliyyəti bir təməl strateji məqsədə-müəssisənin aktivlərinin çoxaldılmasına xidmət edir. Buna görə firmanın ödəmə qabiliyyəti və rentabelliyi, həmçinin balansın aktiv və passivinin optimum strukturu daim təmin

olunmalıdır. Firmanın stabil maliyyə vəziyyətinin qazanılmasında maliyyə analizi önəmli rol oynayır. Bu sferada aparılan analizin təməl məqsədi firmanın maliyyə fəaliyyətində çatışmazlıqları aşkarlamaq və aradan qaldırmaq, firmanın maliyyə vəziyyətinin və ödəmə qabiliyyətinin təkmillədirilməsi ehtiyatlarını təyin etməkdir. Bu halda aşağıdakı vəzifələr icra edilməlidir (Müslümov S.Y., Kazımov R.N. , 2017: s.32).

- kommersiya, istehsal və maliyyə fəaliyyətinin fərqli göstəriciləri arasında qarşılıqlı münasibətin öyrənilməsi əsasında firmanın maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması aspektindən maliyyə resurslarının mədaxil olması və istifadə edilməsi üzrə proqnozların yerinə yetirilməsi səviyyəsini qiymətləndirmək;

- təsərrüfat fəaliyyətinin həqiqi şəraiti, özəl və borc vəsaitlərinin mövcud olması və ehtiyatlardan istifadənin çeşidli variantları üçün hazırlanmış maliyyə vəziyyəti modellərinə əsaslanaraq mümkün maliyyə nəticələri və rentabelliyi proqnozlaşdırmaq;

- maliyyə resurslarından effektiv istifadə edilməsinə və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin gücləndirilməsinə yönəldilmiş hədəfyönümlü tədbirlər hazırlamaq.

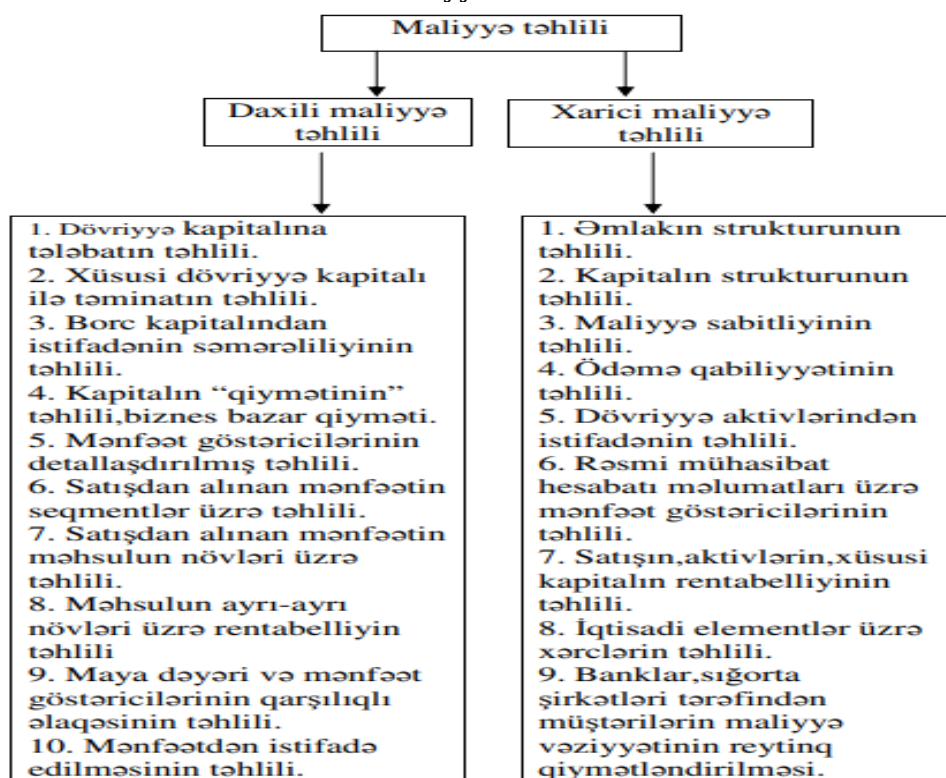
Təşkilatın maliyyə vəziyyətinin, onun stabilliyinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə aşağıdakı məsələlərin nəzərdən keçirilməsi məqsədəmüvafiq hesab olunur (Müslümov S.Y., Kazımov R.N. , 2017: s.32)

- kapitalın mövcud olması, yerləşdirilməsi və ondan istifadə edilməsi sıxlığı;
- müəssisə passivlərinin strukturunun optimallığı, firmanın maliyyə azadlığı və maliyyə riskinin səviyyəsi;
- müəssisə aktivlərinin strukturunun optimallığı və onun istehsal riskinin səviyyəsi;
- dövriyyə kapitalının maliyyə təminatı mənbələrinin strukturunun optimallığı;
- müəssisənin ödəmə qabiliyyəti və investisiya cəlbəediciliyinin səviyyəsi;
- təsərrüfat subyektinin iflas riski;
- firmanın maliyyə stabilliyi ehtiyatı.

Firmanın maliyyə vəziyyəti nisbi göstəricilər indeksində analiz olunur. Çünki inflyasiya mühitində balansın mütləq göstəricilərini müqayisə edilə bilən səviyyəyə gətirmək çətinidir. Analiz zamanı nisbi göstəricilər aşağıdakı göstəricilər ilə müqayisə edilir (Müslümov S.Y., Kazımov R.N. , 2017: s.32).

- 1) müflisləşmə ehtimalının risk səviyyəsinin və iflas ehtimalının proqnozunun qiymətləndirilməsi üzrə ümumi qəbul olunmuş “normalarla”;
- 2) digər müəssisələrin bənzər göstəriciləri ilə;
- 3) müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təkmilləşməsi və yaxud pisləşməsi meylini öyrənmək məqsədi ilə əvvəlki illərin müvafiq indikatorları ilə.

Sxem 1. Maliyyə analizi təsnifatı

Mənbə: Müslümov S.Y., Kazımov R.N., 2017: s.75

Maliyyə analizi istər təşkilatın maliyyə xidməti sektorları, istərsə də təşkilatın maliyyə stabilliyində, xüsusən mənfəət və qazanclarında marağa malik maliyyə kredit qurumları, vergi orqanları, banklar, auditorlar və başqa xarici qurumlar və ya fiziki şəxslərin özü tərəfindən aparılır. Müvafiq analizdə maliyyə planı icra edilməsi və maliyyə ehtiyatlarından istifadə olunması, özəl və cəlb olunmuş sərnayələrin quruluşu və onların istifadə edilməsi, mənfəət və ondan istifadə edilməsi,

mənfəətlilik, təşkilatın maliyyə vəziyyəti və ödəmə bacarığı və sair təşkilat fəaliyyətinin nəticələri ilə əlaqəli problemlər tədqiq olunur. Qeyd olunan problemlərin tədqiqatında maliyyə iqtisadi analizinin iki tipi- xarici və daxili maliyyə analizi seçilir. Analizin müvafiq tiplərinin təsnifatı yuxarıdakı sxemdə nümayiş etdirilmişdir (Sxem 1).

Təşkilatın maliyyə vəziyyətinin həqiqi və obyektiv dəyərləndirilməsi istər qurumun sahiblərinə və rəhbərliyinə, istərsə də onun fəaliyyətində motivi olan xarici istifadəçilərə (banklara, sərmayədarlara, mal göndərənlərə, vergi qurumlarına və s.) lazımdır.

Maliyyə vəziyyəti qurumun istehsal və kommersiya prosesinə, material və maliyyə resursları ilə təmin olunmasına birbaşa təsir nümayiş etdirir. Qeyri-qənaətbəxş maliyyə vəziyyəti qurumun işçiləri ilə, büdcə ilə, büdcədən kənar fondlar ilə, mal göndərənlər ilə, banklar və başqa borc verənlər ilə zamanında hesablaşmalara çətinlik yaradır ki, bu da nəticədə qurumun iflas olmasına gətirib çıxara bilər.

1.2. Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin məzmunu və onun təməl vəzifələri

Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin təməl hədəfi təməl strateji vəzifə kimi qurumun aktivlərinin artırılması ilə xarakterizə olunur. Bunun üçün müəssisə ödəmə bacarığını və mənfəətliliyini, balansın aktiv və öhdəliklərinin optimum strukturunu hər zaman saxlamalıdır. Maliyyə vəziyyətinin analizi daxili və xarici analizə bölünür (Lin T.H., 2009: s.66).

Daxili analiz qurumların iqtisadi xidmət bölmələri tərəfindən aparılır və onun nəticələri əsasında maliyyə vəziyyətinin planlanması, cari yoxlanılması, dəyərləndirilməsi və proqnozlaşdırılması məqsədi ilə istifadə olunur.

Xarici analiz qurumun hesabatları təməlinə onun fəaliyyətində marağı olan kommersiya bankları, sərmayədarlar, mal göndərənlər, monitorinq, yuxarı həddli və başqa orqanlar tərəfindən gerçəkləşdirilə bilər.

Xarici analizin aşağıdakı xarakterləri mövcuddur (Исмаилов Н.М., 2018: s.63):

- analiz subyektlərinin (qurumun fəaliyyəti haqda məlumatdan istifadə edənlərin) çoxluğu;
- analiz subyektlərinin hədəflərinin və motivlərinin çeşidliliyi;
- analizin yalnız xarici hesabatlara yönəlməsi;
- xarici hesabatlardan istifadə olunduqda analizin potensiallarının məhdudluğu.

Qurumun maliyyə vəziyyətinin analizinin təməl vəzifələri aşağıdakılardır (Tağıev A. H., 2012: s. 104-105):

- 1) maliyyə sabilliyinin obyektiv dəyərləndirilməsi;
- 2) maliyyə sabilliyinə təsir edən faktorların müəyyən olunması;
- 3) dövriyyə kapitalının idarə olunmasının effektivliyinin yüksəldilməsi resurslarının aşkar olunması;
- 4) maliyyə sabilliyinin möhkəmləndirilməsinə yönəldirilmiş idarəetmə qərarların işlənilib tərtib edilməsi.

Bu məsələlər aşağıdakı təməl yönələr üçün analiz olunur (Tağıev A. H., 2012):

- maliyyə müstəqilliyinin analizi;
- ödəmə bacarığı və likvidliyi (valyutaya çevrilə bilmə (satış) bacarığı);
- valyuta axınları;
- xalis aktivlər;
- müflisləşmə ehtimalının dəyərləndirilməsi üzrə vacib olan indikatorlar sistemi;
- maliyyə sabilliyinin:
 - bölüşdürülməmiş xalis mənfəətdən;
 - cəlb olunmuş borc kapitalının effektivliyindən;
 - debitor-kreditor borclarından, hesablaşmalar və büdcənin vəziyyətindən;
 - maliyyə vəziyyətinə təsir göstərən başqa faktorlardan asılılığı.
- dövriyyə aktivlərindən istifadənin effektivliyi;
- maliyyə vəziyyətinin integral formada (bütövlükdə) dəyərləndirilməsi.

Maliyyə analizinin məzmununa, indikatorlar sisteminə, məlumat təminatına və sair. bağlı olaraq aşağıdakı vəzifələri özündə ehtiva edir (Müslümov S.Y.,Kazımov R.N., 2017: s.54) :

1. Bütövlükdə qurum üçün və onun daxili stukturu üçün mənfəət planının icra edilməsinin dəyərləndirilməsi;
2. Maliyyə analizi prosedurunda istifadə edilən indikatorlar sistemi və onların müəyyən olunub, dəyərləndirilməsi;
3. Təsərrüfat subyektlərində gerçəkləşdirilən maliyyə analizinin üsul və metodlarının təyin olunması;
4. Dəqiq təsərrüfat subyekti həddində iqtisadi qanunların effektivlik xüsusiyyətinin tədqiqi, iqtisadi tərəqqinin qanunauyğunluqları və meyllərinin təyin olunması;
5. Maliyyə sabilliyi və ona təsir edən faktorların aşkar olunub, dəyərləndirilməsi;
6. Daxili ehtiyatlardan istifadə olunması, neqativ faktorların təsirinin minimallaşdırılması üçün tədbirlərin tərtib edilməsi və s.
7. Təsərrüfat subyektlərində dövryyə kapitalı menecmentinin effektivliyinin artırılması və ödəniş bacarığının təmin olunması;

Maliyyə analizi təşkilatın cari və prespektiv maliyyə vəziyyətinin, onun maliyyə sabilliyinin və effektivliyinin dəyərləndirilməsi üzrə vacib olan maliyyə xarakterli məlumatının toplanması, istifadəsi və dəyişdirilməsi metodudur. Maliyyə analizinin xarakterlərinə istinadən aşağıdakılar şamil edilir (Lin T.H., 2009: s.66)

- məlumat istifadəçilərinin çoxlu sayda olması,
- analiz subyektlərinin hədəf və motivlərinin çeşidliliyi,
- uçot və hesabat standartları üzrə və analizin spesifik metodologiyasının olması,
- analizin təşkilatının daxili hesabatlılığına və açıqlılığına prioritetliyi,
- analizin nəticələrinin təşkilatın fəaliyyəti barəsində məlumat istifadəçiləri üzrə maksimum açıq olması.

Maliyyə analizi istər təşkilatın idarəetmə heyəti, istər də xarici analitiklər tərəfindən icra edilə bilər. Analizçilər təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti barəsində açıq məlumata istinadlanır. Maliyyə hesabatlarının analizi-maliyyə hesabatlarının informasiyaları təməlinə qurumun maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələrinin analizidir. Maliyyə hesabatlarının analizinin təməl rolu maliyyə hesabatlarındakı informasiyalardan istifadə etmək və iqtisadi qərarlar qəbul etməkdir. Predmeti-qurumun maliyyə vəziyyəti ilə maliyyə nəticələridir. Digər bir deyimlə, maliyyə hesabatlarının analizinin predmeti analiz olunan maliyyə əlaqələrinin, maliyyə ehtiyatlarının və axınlarının məcmusu, o cümlədən səbəb-nəticə münasibətləridir. Onlara təşkilatın maliyyə-iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxan maliyyə əlaqələri, qurumun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində səbəb-nəticə münasibətlərinin aşkar olunması və çeşidli obyektiv və subyektiv faktorların təsiri altında təşkil olunan səbəb-nəticə münasibətlərinin stratifikasiyası, sistemləşdirilməsi, modelləşdirilməsi və dəyərləndirilməsi daxildir. Maliyyə analizi çeşidli əlamətlər, həmçinin idarəetmədə payına və aparılmasının təşkil edilməsi formasına, tədqiqatın mahiyyəti və tamlığına, analiz obyektinin xarakterinə, gerçəkləşdirilmə dövrünə əsasən təsnifatlaşdırılır. Menecmentdə roluna və aparılmasının təşkili formasına əsasən daxili və xarici maliyyə analizi formaları birbirindən seçilir. Xarici maliyyə analizi yalnız mühasibat hesabatlarının informasiyalarına istinadlanır və özündə təşkilatın fəaliyyəti barəsində çox məhdud məlumatı əks etdirir ki, bu isə müəssisənin qazandığı nəticələrin bütün sirrini aşkarlamağa imkan yaratmır. O, adətən təşkilatın daxili məlumat bazasına çıxışı olmayan (əlçatan olmayan) istifadəçilər üzrə gerçəkləşdirilir. Xarici maliyyə analizinin xarakterlərinə qurumun fəaliyyəti barəsində məlumat istifadəçilərinin və analiz subyektlərinin çoxluğu, analiz subyektlərinin motivlərinin və hədəflərinin çeşidliliyi, uçot və hesabat standartları, spesifik metodologiyanın olması və s. şamil edilir. Açıq maliyyə hesabatlarının informasiyaları təməlinə gerçəkləşdirilən xarici maliyyə analizi mənfəətin mütləq indikatorunun, rentabelliyin nisbi indikatorlarının, təşkilatın maliyyə vəziyyətinin və bazar stabilliyinin, ödəmə qabiliyyətinin, balans likvidliyinin, borc kapitalından istifadə edilməsinin effektivliyinin, dövriyyə

vəsaitləri dövryyəsinin analizini və müəssisənin reyting dəyərləndirmələrini və s. ehtiva edir. Daxili maliyyə analizi müəssisənin daxili xidmət sahələri tərəfdən gerçəkləşdirilir. Bu cür analizin məlumat bazası olduqca diversifikativdir. Onu da bildirim ki, bu cür analiz idarəetməni optimallaşdırmaq üzrə labüd önəmi olan başqa məsələlərlə (avans kapitalının effektivliyinin, məsrəflər, gəlir və mənfəətin qarşılıqlı münasibətinin analizi və s.) aydınlaşdırıla bilər.

Daxili maliyyə analizinin təməl hədəfi təşkilatın normal fəaliyyətini, maksimum mənfəət qazanmasını və müflisləşmə riskini azaltmağa vacib mühit ərsəyə gətirən plana müvafiq olan valyuta vəsaitlərinin daxil olmasını, özəl və borc kapitalın yerləşdirilməsini təmin edə bilməkdir. Daxili maliyyə analizinin xarakterlərinə aşağıdakılar şamil edilir (Исмаилов Н.М., 2018):

- analiz subyektlərinin məhdud çevrəsinin olması
- analizin nəticələrinin daxili istifadəyə yönlənməsi
- maksimum qapalılıq
- mahiyyətli və dərin analizi gerçəkləşdirmək üzrə var olan bütün informasiya mənbələrindən istifadə olunması
- idarəetmə tələbatları ilə əlaqəli olaraq vacib olduqca analizin aparılması və s.

Maliyyə analizi mahiyyətinə və tamlılığına əsasən tematik və tam, obyektin xarakterinə əsasən bütövlükdə təsərrüfat prosesinin, onun müxtəlif quruluş sahələrinin, müxtəlif maliyyə əməliyyatlarının, gerçəkləşdirilmə dövrülüyünə əsasən öncədən, cari və ardıcıl şəkildə fərqləndirilir. Maliyyə hesabatlarının analizinin obyektə təsərrüfat subyektləri (təşkilat, müəssisə, qurum və s.), onların çeşidli maliyyə hesabatları formalarıdır:

1. Balans;
2. Maliyyə nəticələri barəsində hesabat;
3. Kapitalda olan dəyişikliklər haqda hesabat;
4. Nağd vəsaitlərinin hərəkəti barəsində hesabat.
5. Önemli uçot siyasətləri və qeydlər haqqında hesabat

Maliyyə analizinin hədəfi bu və yaxud başqa iqtisadi qərarların qəbulu üçün istifadəçilər üzrə uyğun tövsiyələrin işlənilib tərtib edilməsidir.

Maliyyə hesabatları analizinin qarşısında duran yekun vəzifələr aşağıda göstərilənlərdir (Zakharov N.,2007):

- əmlak vəziyyətini dəyərləndirmək;
- maliyyə stabilliyini dəyərləndirmək;
- ödəməqabiliyyətliyini və likvidliyini dəyərləndirmək;
- maliyyə nəticələrinin təşkil olunmasını analiz etmək;
- mənfəətin bölgüsü və istifadəsini analiz etmək;
- işgüzar aktivlik indikatorlarını hesablamaq və analiz etmək;
- maliyyə vəziyyətini kompleks dəyərləndirmək;
- maliyyə vəziyyətinin optimallaşdırılması və maliyyə nəticələrinin yüksəldilməsi yönündə kompleks tövsiyələrin işlənilib tərtib edilməsi;
- maliyyə vəziyyəti ilə maliyyə nəticələrini proqnozlaşdırmaq.

1.3. Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsas informasiya mənbələri və metodları

Maliyyə vəziyyəti analiz olunan zaman aşağıdakı ümumi metodlardan (üsullardan) istifadə olunur ki, onların mahiyyəti iqtisadi analiz nəzəri konsepsiyasında diqqətə alınmışdır (КОВАЛЕВ В.В. 2018: s.141):

- 1) analitik indikatorlar sistemi;
- 2) detallaşdırma (induksiya) və qruplaşdırma (deduksiya);
- 3) müqayisə;
- 4) faktorlar üçün modelləşdirmə;
- 5) kənarlaşdırma, təcrid etmə metodu;
- 6) analizin nəticələri üzrə ümumiləşdirilmə.

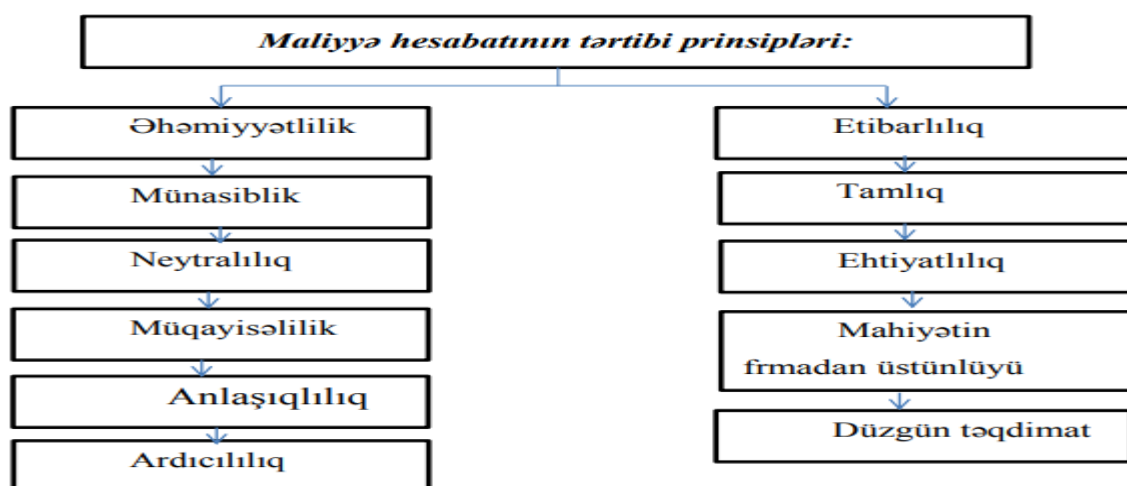
İqtisadi ədəbiyyatlarda, misal üçün, Şeremetin və Sayfulinin işlərində maliyyə vəziyyəti üzrə nisbətlər və faktorlar əsaslı analizin müstəqil üsulları qismində üfuqi, şaquli, müqayisəli analizlər nəzərdən keçirilir. Bu halda qeyd olunur ki, *üfuqi analiz* aparıldıqda müəyyən period ərzində mühasibat balansının çeşidli maddələri üçün

(indikatorların) məbləğlərinin mütləq və nisbi transformasiyaları müəyyən olunur. *Şaquli analiz*in hədəfi balansın yekununda müxtəlif maddələrin özəl payının müəyyən olunmasından, yəni müəyyən tarixə aktiv və öhdəliklərin struktur aydınlaşdırılmasını ehtiva edir. *Müqayisə analizi (trend analiz)* indikatorların tempində təməl meyillərin tapılması üzrə bir neçə il intervalında balans maddələr üzrə qiymətlərin müqayisə olunmasını ehtiva edir. *Əmsal üçün analiz* maliyyə vəziyyəti üzrə nisbi indikatorlarının hədlərinin və tempinin tədqiqinə yönləndirilmişdir. Qeyd edilən nisbi indikatorlar balans maddələrinin ya raportlardan və yaxud mühasibat uçotundan əldə olunan başqa mütləq indikatorların çeşidli dəyərlərinin nisbəti qismində hesablanıb hazırlanır. Nisbi və mütləq maliyyə indikatorlarının dəyişməsi səbəblərinin, o cümlədən tədqiq edilən indikatorların transformasiyasının kəmiyyətinə çeşidli faktorların təsiri həddinin aydınlaşdırılması üçün *faktorlar üçün analiz* tətbiq olunur (КОВАЛЕВ В.В., 2018)

Modern dövrdə məlumatın rolu dayanmadan artır. Düzgün menecment qərarının qəbul olunması böyük məlumat axını ilə sıx əlaqədardır. Biznes fəaliyyətinin uğuru, kapital artımı və rentabelliyyənin əldə olunması keyfiyyətli məlumatdan asılıdır. İnvestisiya qərarlarının qəbul olunması, müştərilərin və başqa tərəf müqabillərin seçilməsi üzrə tam və etibarlı informasiyalar vacibdir. Mülkiyyətçilər kapital gəlirliliyini artırmaq və müəssisənin maliyyə sabilliyini təmin etmək üzrə maliyyə hesabatlarını analiz edir. Kreditorlar və sərmayədarlar borc və investisiya üçün risklərini minimumlaşdırmaq üzrə maliyyə hesabatlarını analiz edir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, qəbul olunan qərarların effektivliyi bütövlükdə bu qərarın analitik istinadlandırılması həddindən asılıdır. Nəhayətində, yararlı məlumat labüd idarəetmə qərarlarının qəbulu üzrə qurumun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti barəsində vaxtlı-vaxtında vacib informasiyaların əldə olunmasıdır.

Mühasibat hesabatları qurumun əmlak və maliyyə vəziyyəti, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri barəsində vahid informasiya sistemidir. Maliyyə hesabatlarında təqdim edilən məlumat aşağıdakı formada qruplaşdırılır:

Sxem 2. Maliyyə hesabatının tərtibi prinsipləri

Mənbə: Lin T.H., 2009: s.75

Maliyyə hesabatının tərtibi bəzi prinsiplərə istinadlanır. Cari standartda istinadən maliyyə hesabatı özündə aşağıdakı komponentləri və onlarda baş tutan transformasiyaları əks etdirir.

- Xalis aktivlər (kapital),
- Aktivlər,
- Öhdəliklər,
- Gəlir,
- Məsrəflər,
- Kapitalda dəyişikliklər,
- Valyuta vəsaitlərinin hərəkəti.

Mühasibat hesabatlarının analizi istənilən istifadəçiyə qeyd edilən hesabatlarda əks edilən məlumatı dəyərləndirməyə, qurumun öncəki fəaliyyəti barəsində nəticə çıxarmağa və bunun təməlinə gələcək fəaliyyət yönlərini təyin etməyə və istinadlandırmağa potensial yaradır.

Analiz maliyyə hesabatının tərtibi prinsipləri (Lin T.H., 2009: s.75)

Etibarlılıq;

- Önəmlilik;
- Münasiblik;
- Tamlıq;

- Neytralılıq;
- Müqayisəlilik;
- Mahiyyətin formadan üstünlüyü;
- Ehtiyatlılıq;
- Düzgün təqdimat;
- Anlaşıqlılıq;
- Ardıcılılıq.

Müvafiq prinsiplər nəticəsində istər fəaliyyətin uğurunu və effektivliyini, istərsə də iflas təhlükələrini xarakterizə edən labüd indikatorları təyin edilir. Mühasibat hesabatlarının qurumun maliyyə vəziyyətinin analizi və dəyərləndirilməsinə potensial yaradan ən informativ forması mühasibat balansı hesab olunur. Balans, müəyyən vaxta qurumun əmlakı, özəl kapitalı və öhdəliklərinin hansı vəziyyətdə olmasını əks etdirir. Balans qurumun kapitalının yerləşdirilməsinin effektivliyini, cari və perspektiv təsərrüfat prosesi üzrə onun yetərliliyini, borc vəsaitlərinin həcmi və strukturunu, o cümlədən onların cəlb olunmasının effektivliyini dəyərləndirməyə potensial yaradır. Balansın analizi həmçinin xarici istifadəçilərə də imkanlar yaradır (КОВАЛЕВ В.В. 2018: s.200)

- tərəfmüqabili qismində qeyd edilən təşkilat ilə işlərin gerçəkləşdirilməsi mühitinin hədəfə uyğunluğu barəsində qərar qəbul etmək,
- borclu qismində qurumun kredit qabiliyyətliyini dəyərləndirmək,
- özünün kapital qoyuluşu üzrə mümkün risklərini, qeyd edilən qurumun səhmlərini və aktivlərinin əldə olunmasının məqsəduyğunluğunu dəyərləndirmək və s.

Qurumun maliyyə vəziyyəti barəsindəki informasiyalarını əks etdirən mühasibat balansından ayrıca olaraq “Mənfəət-zərər hesabatı” hesabat periodunda onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirir. Bu hesabat qurumun aktivlərinin, satılmış əmtəənin rentabelliyyətinin analizi, qurumun sərəncamında qalan xalis mənfəət həcmi və başqa indikatorları müəyyən etmək üzrə labüd məlumat mənbəyidir. “Kapitaldakı dəyişmələr hesabatı” qurumun özəl kapitalının strukturunu nümayiş etdirir. Onun təməlinə müəssisənin özəl kapitalının tərkibi və hərəkəti analiz

olunur. “Nağd vəsaitlərin hərəkəti barəsində” hesabat qurumun hesabat ilinin öncəsinə və hesabat dövrünün sonuna olan valyuta vəsaitlərinin qalığını, cari, sərmayə və maliyyə fəaliyyətindən valyuta vəsaitlərinin axınını özündə ehtiva edir. “Önemli uçot siyasətləri və qeydlər” də balansın bir sıra aktiv və passiv maddələri üçün izahedici qeydləri təmin edir.

Mühasibat hesabatlarının analizi nəticələrindən istifadə addımlarına mühasibat hesabatları, maliyyə analizi, maliyyə analizinin nəticələri, qurumun tərəqqi strategiyasının müəyyənləşdirilməsi, bütövlükdə qurumun və sahələrin tərəqqi meylinin aşkar olunması, məsrəflərin optimallaşdırılması və biznes prosedurlarının modelləşdirilməsi aiddir. Maliyyə hesabatları onların istifadəçilərini səmərəli məlumat ilə təmin etməsi üzrə bəzi keyfiyyət kriteriyalarına cavab verməlidir.

Maliyyə hesabatında xətlərin aşkar olunması dövründən asılı olaraq düzəlişlər olunması qaydaları aşağıda nümayiş etdirilmişdir (Ковалев В.В., 2018):

- cari dövr üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının səhv olması hesabat ili qurtarana kimi aşkar olunduqda düzəlişlər mühasibat uçotu üzrə hesabat dövrünün təhriflərin aşkar olduğu ayda uyğun hesablar üçün yazılmaqla gerçəkləşdirilir;
- hesabat ilində təsərrüfat əməliyyatlarının yanlış əks etdirilməsi əgər ki il bitdikdən sonra, lakin illik maliyyə hesabatı müəyyən olunmuş qaydada və təsdiq olunmamış aşkar olunarsa düzəlişlər, illik maliyyə reportu tərtib edildiyi ildən öncəki dekabr ayının yazılarında gerçəkləşdirilir;
- mühasibat uçotunun hesablarında öncəki ildə təsərrüfat əməliyyatlarının xətalı əks etdirilməsi cari hesabat periodunda aşkar olunduqda öncəki hesabat ili üçün mühasibat uçotu və mühasibat hesabına düzəlişlər olunmur.

Maliyyə hesabatında çıxılan və yaxud neqativ qiyməti olan indikatorların (ödənilməmiş itkinin, satılmış malların, əmtəələrin, xidmətlərin maya dəyərinin, işlərin, satışdan meydana gələn itkinin, ödənilməli faizlərin, əməliyyat məsrəflərinin, kapitalın azalmasının, uzunmüddətli aktivlərin sıradan çıxmasının və sair) göstərilməsi qaydası da təsbit olunmuşdur. Beynəlxalq praktikaya müvafiq olaraq bu indikatorlar qövşşəkilli (girdə) mötərizələr arasında nümayiş etdirilir.

Təşkilatın mühasibat balansında əks olunan aktiv və öhdəliklər uzun və qısamüddətli maddələrə stratifikasiya edilmişdir. Bunun təməl hədəfi təşkilatın vəziyyəti və fəaliyyətinin nəticələri barəsində maliyyə analizi gerçəkləşdirilməsi üzrə maliyyə hesabatlarının istifadəçilərini faydalı informasiyalarla təmin etməkdir. Cari aktiv və öhdəliklərin qalıqları təməlində təşkilatın qısamüddətli ödəniş qabiliyyətliliyinin müəyyən olunması üçün belə aktiv və öhdəliklərin mahiyyətinin təyin olunması qaydaları zəruridir.

Aşağıdakı situasiyalarda aktivlərin qısamüddətli aktiv qismində təsnif edilməsi qeyd olunur (КОВАЛЕВ В.В., 2018):

(a) Adətən alqı-satqı hədəfləri üzrə və yaxud qısa müddət ərzində saxlandıqda və hesabat tarixindən bir il müddətində onların valyuta vəsaitləri və yaxud onların ekvivalentlərinə çevrilməsi ehtimalı olduqda;

(b) İstifadəsinə məhdudiyyət qoyulmayan valyuta vəsaiti və yaxud onun ekvivalenti şəklində olduqda.

Təşkilatın “normal əməliyyat dövrü” dedikdə, müəssisənin əməliyyatlarını bitirmək üzrə sərf etdiyi vaxt nəzərdə tutulur.

Bütün başqa hallarda aktivlər uzunmüddətli aktiv qismində təsnifləşdirilməlidir.

Öhdəliklərin qısa və yaxud uzunmüddətli olması üçün təsnifləşdirilmə eynilə aktivlərin stratifikasiyası qaydası ilə aparılır. Qısa müddətli öhdəlik qismində təsnifləşdirilməsi mümkün olmayan hər bir öhdəlik uzunmüddətli öhdəlik qismində təsnifləşdirilməlidir.

Mühasibat balansında heç olmasa aşağıdakıları göstərən maddələr daxil edilməlidir (ACCA Study Book-Foundations in Accountancy FFA / ACCA Paper F3 Financial Accounting)

1. Torpaq, tikili və avadanlıqlar (PPE);
2. Qeyri-maddi aktivlər;
3. Maliyyə aktivləri ((4), (5) və (6) bəndlərində nümayiş etdirilmiş aktivlər istisna olunmaqla);
4. İştirak payı metodu ilə uçota alınmış sərmayələr;

5. Rezervlər;
6. Debitor borclar;
7. Nağd vəsaitlər və onların ekvivalentləri;
8. Kreditor borclar;
9. Vergi öhdəlikləri və aktivlər;
10. Dəyərləndirilmiş öhdəliklər;
11. Faiz məsrəfləri ərsəyə gətirən öhdəliklər;
12. Azlıq təşkil edən mülkiyyətçilərin çəkisi;
13. Kapital və kapital resursları.

Təşkilat hər bir təqdim olunan maddənin mühasibat balansında və yaxud onun qeydlərində təşkilatın əməliyyatlarına uyğun olaraq təsnifləşdirilən alt maddələrə bölünməsinə açıqlamalıdır. Bütün maddələr məzmununa əsasən yarım-maddələrə bölünür. Bu zaman təməl təsərrüfat cəmiyyəti və onun hər bir törəmə cəmiyyətləri, asılı təşkilatlar və başqa bağlı tərəflərdən alınmalı və ödənilməli olan məbləğlər ayrıca açıqlanmalıdırlar. Mühasibat balansı və qeydlərdəki informasiyaların təfərrüatı ilə açıqlanması MMUS tələblərindən və nümayiş etdirilən maddələrin xarakteristikasından, funksiyasından və onların həcmindən asılıdır.

II FƏSİL. KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİNİN APARILMASININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

2.1. Maliyyə vəziyyəti və onun sabitlik səviyyəsinin təhlili.

2008-ci il global maliyyə böhranı prosesində maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin vacibliyi bir daha aydın oldu. Ümumiyyətlə, maliyyə sabitliyinin tərfi ilə bağlı fikir birliyi yoxdur. Bu, maliyyə sisteminin davamlı olaraq yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin dinamik bir proses olduğunu müəyyənləşdirməyi çətinləşdirir. Maliyyə sabitliyi öz geniş mənasında, müvəqqəti dalğalanma, iqtisadi zərbə və ya struktur dəyişikliyi dövrlərində ödəniş sistemi, riskin paylanması və resursların səmərəli bölüşdürülməsi kimi iqtisadi funksiyaların effektiv şəkildə yerinə yetirildiyi vəziyyətdir. Dar bir mənada isə, maliyyə sabitliyi aktiv qiymətlərində uzunmüddətli dəyişkənliyin olmamasıdır.

Maliyyə sabitliyini sosial rifah hesab etmək olar. Maliyyə sistemi həmişə qeyri-sabitlik yaratmağa və bu qeyri-sabitliyi yaymağa meyllidir. Buna görə də dövlət sektoru maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün həmişə məsuliyyət daşıyır. Mərkəzi Banklar da valyuta və hədəf qiymət sabitliyi üzərində əsas nəzarətə malik olduğu üçün bu məsuliyyəti daşıyırlar. Bu çərçivədə Mərkəzi Banklar maliyyə sistemi daxilində banklar bankı və son kredit səlahiyyətləri olaraq fəaliyyət göstərməlidirlər. Hazırda Mərkəzi Bankların əsas məqsədi qiymət sabitliyini təmin etmək, ikinci məqsədi isə maliyyə sabitliyini təmin etməkdir.

Faiz siyasətinin tənzimlənməsi pul siyasəti və maliyyə sabitliyi əlaqələrinin təhlilində mühüm yer tutur. Bu müddətdə faizlərin düzəldilməsi qaydası maliyyə sabitliyini təmin edən pul siyasəti prosesində körpü rolunu oynayır. Buna görə faizlərin düzəldilməsi qaydası, qısamüddətli faiz dərəcəsinin maliyyə stresini ortaya qoyan arzu olunan faiz dərəcəsinin dəyişməsinə görə qismən yavaş-yavaş tənzimlənməsi prosesidir. Bu qaydanın digər üstünlüyü kimi faiz düzəltmə qaydası inamın təmin edilməsi və maliyyə stresinin azaldılması üçün güclü bir vasitədir. Faiz

səviyyəsini tənzimləmə qaydasının statistik cəhətdən əhəmiyyətli olması pul siyasətinin maliyyə sabitliyini hədəf aldığını göstərir, yüksək səviyyələşdirmə əmsalı isə pul siyasətinin maliyyə sabitliyini qorumaq və qorumaq üçün gücə sahib olduğunu göstərir (<https://bpi.com/banking-regulation-monetary-policy-and-the-role-of-the-central-bank/> - 2020). Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrin Mərkəzi Bankları faizlərin düzləşdirilməsi qaydasına uyğun olaraq qısamüddətli faiz siyasətlərini həyata keçirirlər. Qısamüddətli faiz dərəcəsinin həqiqi hərəkətini izah etməkdə müvəffəq olmuş faizlərin düzəldilməsi qaydası Mərkəzi Banklar üçün siyasi dövrüdür. Maliyyə sistemindəki dəyişiklikləri və faizlərin düzəldilməsi zamanı maliyyə stresini aşkar etmək üçün yaradılan (hədəf) faiz dərəcəsi də Mərkəzi Banklar üçün təsir, reaksiya funksiyasıdır.

Maliyyə sabitliyi konsepsiyasına daxil edilməli olan iştirakçılara nəzər saldıqda onların həm rəsmi, həm də fərdi şəxsiyyətə sahib olduqları görülür. Rəsmi iştirakçılar (Mərkəzi Bank, Xəzinədarlıq, Maliyyə və s.) bazardan borc almaq, likvidlik ehtiyaclarını ödəmək, mənbələri real sektora köçürmək, habelə pul və maliyyə sabitliyini qorumaq üçün iştirak edirlər. Bu baxımdan maliyyə sistemi pul sistemini, qaydaları, qurumları və birlikdə prosesləri əhatə edən bir konsepsiya halına gəlir. Eyni zamanda, maliyyə sistemi yuxarıda sadalanan elementdən ibarət olan xüsusi iştirakçıları əhatə edir. Maliyyə sistemində fəaliyyət göstərən qurumların, əməliyyat kanallarının, qaydaların, proseslərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi üçün vacibdir. Maliyyə sabitliyini qorumaq üçün, maliyyə sabitliyinin sistemdəki pozğunluqdan qaynaqlandığını bilmək vacibdir. Maliyyə sabitliyinin tərfi bütün bu elementləri özündə cəmləşdirir və bu baxımdan zəruri hesab olunur.

Maliyyə sabitliyi və onun tərifinə daxil edilməli olan digər amil iqtisadi fəaliyyətlərin düzgün işləməsini təmin edəcək ödəmə sisteminin olmasıdır. Resursları və riskləri bölüşdürdüyü və böyüməyə verdiyi töhfədən əlavə zamanla əmanətlərin köçürülməsini təmin etdiyi üçün maliyyə sabitliyinin bu tərəfini də nəzərə almaq lazımdır (Cəfərli H.A., 2011: s.39):

Maliyyə sabitliyi yalnız maliyyə böhranlarının olmamasını deyil eyni zamanda maliyyə sistemi və ya iqtisadi müddətə təsir edəcək maliyyə sistem disbalansının sürətlə aradan qalxmasını da ehtiva etməkdədir. Sabit bazarda yaranacaq dalğalanma riskindən əvvəl, bazarın qarşısını ala biləcək mexanizmlər mövcud olmalıdır. Bu anda vacib amil, bu cür risklərin qarşısının alınmasının bazarın dinamikasında qalacağına və ya dövlət qurumunun müdaxilə edilməsinə bağlıdır. Bu, müvafiq ölkənin iqtisadi siyasətinə və prosesə görə dəyişəcəkdir.

Maliyyə sabitliyi ilə əlaqəli başqa bir amil, real iqtisadi prosesə təsir edən dalğalanma və ya qeyri-sabitlik olmadıqda, maliyyə sisteminin qeyri-sabit olduğunu söyləmək düzgün olmaz. Hər hansı bir maliyyə bazarında və ya bir qurumda meydana gələn bir problem, bütün iqtisadi prosesə təsir edəcək bir vəziyyəti ortaya qoymazsa, bu vəziyyəti maliyyə sabitliyinin pozulduğu kimi şərh etmək səhv ola bilər. Hər hansı bir maliyyə qurumunun iflası, aktiv qiymətlərindəki sürətli dəyişikliklər, maliyyə bazarlarında dalğalanmalar rəqabət güclərindən irəli gələ bilər.

Nəhayət, vurğulanacaq digər bir amil maliyyə sabitliyinin ayrılmaz, davamlı bir hadisə olmasındadır. Maliyyə sistemi zamanla müəyyən risklərə və fasilələrə məruz qala bilər. Ancaq burada vacib olan şey, maliyyə sisteminin uzun müddətdə sabit bir quruluşa sahib olmasıdır. Maliyyə sabitliyinə daxil edilməli olan bəzi amillərdə risklər yarana bilər və bəzən öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməzlər. Ancaq vacib olan odur ki, belə bir vəziyyət bütün sistemdə əks olunmasın (<https://www.mnb.hu/en/financial-stability/defining-financial-stability-2018>)

Maliyyə sabitliyini qorumaq, maliyyə sisteminin bütün hissələrinin tək-tək effektiv səviyyədə olması demək deyil. Müəyyən dövrlərdə maliyyə sistemin bəzi ünsürlərində axsamalar ola bilər. Bütövlükdə sistemin davamlılığı maliyyə sabitliyi üçün kifayətdir. Bununla birlikdə, maliyyə sabitliyi və maliyyə sisteminin elementləri çox müxtəlifdir və daim inkişaf edir. İnfrastruktur müəssisələri, bazarları və bazar iştirakçılarını əhatə etdiyi üçün onlardan hansının sabit olması üçün bu göstəricinin məqbul səviyyədə olacağı ayrıca müzakirə mövzudur. Maliyyə

sabitliyinin siyasi və sosial mühitdən təsirlənməsi də mövzunun əhatə dairəsini genişləndirir.

Ən əsas şəkildə maliyyə sabitliyini institutlar və bazarlar baxımından ayrıca müəyyən etmək mümkündür. Maliyyə institutları baxımından, maliyyə sabitliyi, fasiləsiz və heç bir xarici müdaxilə olmadan həyata keçirdikləri müqavilələrdən asılı olaraq həyata keçirilən fəaliyyətlərin yüksək dərəcəsi kimi müəyyən edilir.

Bazarda qiymətin formalaşması və hərəkətini təmin edən iqtisadi dəyişənlərin funksiyasının olması və qısa müddətdə dolayı yolla ona təsir edən dəyişənlərə həddindən artıq reaksiya verməməsi, maliyyə sabitliyinin mövcudluğunda mühüm rol oynayır (Cəfərli H.A., 2011: s.77).

Maliyyə qurumlarının sabit bir quruluşa ehtiyacı ilə birgə, bankların vəziyyəti də ən vacib hissədir. Bankların maliyyə sektorunda xüsusi yer tutması və təminat verən müqavilələrdən asılı olaraq həyata keçirdikləri əməliyyatlar maliyyə sabitliyi üçün vacibdir. Bankların maliyyə sistemində xüsusi yer tutmasına səbəb olan amillər aşağıdakı kimi izah edilə bilər (<https://www.bankofengland.co.uk/knowledgebank/what-is-financial-stability> - 2019):

Birincisi, bu qurumlar tələb əsasında kompensasiya öhdəlikləri daşıyırlar. Bankların təklif etdiyi investisiya alətlərinin likvidliyi nisbətən azaldıqda belə bir öhdəliyin yerinə yetirilməsi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir vəziyyət, risklər artdıqda və ya dəyişkənlik olarsa, maliyyə sistemində və ya real iqtisadiyyatda baş verə bilər. Bu vəziyyətdə bankların təklif etdiyi aktivlərin likvidliyi bazarda azalda bilər. Ödəniş öhdəliyinin reallaşdırılması maliyyə sabitliyinə müsbət töhfə verir və bankların etibarlı qurum kimi olmasını təmin edir.

İkincisi, banklar maliyyə institutları arasında ödəniş sisteminin fəaliyyətində böyük rol oynayır. Buna görə, maliyyə sabitliyində əsas rol oynayırırlar. Banklar arasındakı hər hansı bir bankın ödəniş çətinliklərindən (digər banklar, qurumlar və ya iştirakçılar qarşısında öhdəliklərini yerinə yetirməkdə çətinlik çəkməsi) bütün maliyyə sistemə mənfi təsir göstərir. Belə bir vəziyyət yaratmaq öhdəliklərini yerinə yetirməkdə çətinlik çəkən böyük və ya kiçik bank, risk səviyyəsinin və dəyişkənliyin yüksək olduğu dövrlərdə əhəmiyyətsiz olur. Bu iki kritik funksiyaya

görə bank sektoru maliyyə sabitliyini təmin etmək baxımından çox vacib bir institusional quruluş təşkil edir.

Maliyyə sistemindəki bu iki xüsusiyyətdən asılı olaraq, bankların aktivlərində aşağı likvidlik kreditlərinin olması sistem üçün böyük problemlər yarada bilər. Başqa sözlə, bankların portfelində yüksək gəlirlilik riski olan kreditlərin həcmnin artması bankların təklif etdiyi maliyyə alətlərinə tələbi azaldır. Bu vəziyyətdə maliyyə sisteminin iştirakçıları aktivlərini bazarda yüksək likvidliyi olan digər alətlərə yönəldirlər. Nəticədə müvafiq banklar öhdəliklərini yerinə yetirərkən likvidlik çatışmazlığı ilə üzləşə bilərlər. Bankların bu vəziyyətdə verdikləri kreditlərin likvidliyini artırmaq üçün tədbirlər görməsi maliyyə sisteminin sağlam fəaliyyət göstərməsi üçün vacibdir. Vahid bir bankın sistemdəki öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi ilə nəticələnəcək bu istiqamətdə inkişaf ödəniş sistemi üçün potensial təhlükə yaradır. Ödəniş sistemindəki bir problem bütün iqtisadiyyat üçün risk faktorudur (Cəfərli H.A., 2011: s.72)

Bugünkü iqtisadiyyatlarda banklarla bank olmayan maliyyə institutları arasındakı sıx əlaqələr və qeyri-bank maliyyə təşkilatlarının sayının sürətlə artması da maliyyə sisteminin sabitliyi üçün yeni bir risk amili meydana gətirir. Bank olmayan maliyyə qurumlarının öhdəlikləri baxımından risk faktorunun formalaşması ödəniş sistemi və maliyyə sabitliyi baxımından problem yarada bilər. Eləcə də, banklardan yaranan likvidlik çatışmazlığı vəziyyətində qeyri-bank maliyyə qurumları ilə yaxın münasibətlər səbəbindən qeyri-sabitlik dərəcəsi sürətlə arta bilər. Nəticədə, banklar maliyyə sabitliyi baxımından xüsusi yer tutur və bütün iqtisadiyyata təsir göstərmək üçün daima qeyri-sabitlik qabiliyyətinə malikdirlər.

Maliyyə sabitliyi konsepsiyası ilə bağlı yuxarıdakı izahlarla bu konsepsiyanın bütün iqtisadiyyat üçün əhəmiyyəti vurğulanmağa çalışılmışdır. Bu alt bölmədə maliyyə sabitliyini təhdid edən risklər və maliyyə qeyri-sabitliyinin səbəbləri ilə bağlı izahatlar veriləcəkdir. Maliyyə sabitliyini pozan səbəblər altı qrupda toplanacaq və bu çərçivədə izah ediləcəkdir. Bu açıqlamalara başlamazdan əvvəl Cədvəl 1-də maliyyə sabitliyini təhdid edən risk faktorlarının mənbələri mövzunun əhatə dairəsini göstərmək üçün qısa şəkildə verilir:

Cədvəl 1. Maliyyə sabitliyinə təhdid yaradan risk faktorları

Müəssisə əsaslı risklər a-Maliyyə riskləri: Kredit bazarı likvidliyi Faiz Valyuta b-Əməliyyat riskləri c-İnformasiya Texnologiyalarının zəif cəhətləri d-Elektron Strukturdan yaranan risklər e-Korrupsiya f-Səhv müəyyənləşdirən strategiyalar g- Kapital çatışmazlığı	Bazar əsaslı risklər a- Risk altında olan digər qurumlar b- Aktiv qiymətlərində dəyişkənlik c- Kredit və likvidlikdəki sıxıntılar d- Yoluxucu təsir
Xarici amillər a- Makroiqtisadi perspektivin pisləşməsi b- İqtisadi siyasətlərin təsirsizliyi c-Təbii fəlakət d-Siyasi məsələlər	İnfrastrukturdan gələn risklər a-Kliring və Ödəniş Sistemlərindən yaranan risklər b-Struktur çatışmazlıqlar Qeyri-qanuni tənzimləmələr, mühasibat uçotu standartlarının qeyri-kafi auditi və nəzarət effektivliyi c-Domino effekti

Mənbə: Houben A., 2014: s.64

Qeyri-sabit makroiqtisadi siyasət nəticəsində yaranan iqtisadi disbalansdan əlavə maliyyə sistemindəki zəif cəhətlər də maliyyə qeyri-sabitliyində rol oynayır. Nümunə olaraq, Uzaq Şərq böhranında gözə çarpıcı faktor olaraq makro iqtisadi qeyri-sabitlik deyil maliyyə kövrəkliyinin əhəmiyyətli olduğu görülməkdədir. Bu dövrdə Uzaq Şərq ölkələrində makroiqtisadi disbalans mövcud olsa da, maliyyə quruluşundakı amillər böhranın yaranmasına təkan verən amillər idi. Eyni şəkildə, 2008-ci il Qlobal Maliyyə böhranı da bu sistemdə qiymətləndirilə bilər, çünki bu, maliyyə sistemində baş verən zəifliklərin nəticəsidir (Houben A., 2014).

Bankların və bank olmayan qurumların borclarının ödəmə quruluşunun və aktiv və öhdəliklər balansını qura bilməmələrinin maliyyə zəifliyi üçün mühüm nəticələrə səbəb olması müəyyən olunmuşdur. Maliyyə sisteminin kövrək olmasının ən vacib amili aktiv-öhdəlik balansında milli-xarici valyuta balansının qurulmamasıdır. Aktivlərin milli pula bağlı qaynaqlardan yaradılması, öhdəliklərin

isə xarici pul və bu pullara bağlı vasitələrdən meydana gəlməsi xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kövrəkliyi ən əhəmiyyətli səbəbidir.

Bu proses Uzaq Şərq Asiya böhranında da yaşanmışdır və məzənnədəki yüksəliş (milli valyutanın dəyərdən düşməsi) aktiv-öhdəlik balansını daha da pozdu. Maliyyə sisteminin kövrək bir quruluşa sahib olması nəticəsində çaxnaşma və ya kövrəkliyə səbəb olan hər hansı bir vəziyyət meydana çıxacaq, çünki öhdəliklərini yerinə yetirmək istəyən maliyyə qurumları, xarici valyuta öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün xarici valyuta aktivlərini xarici valyutaya çevirdilər (<https://www.investopedia.com/terms/a/asian-financial-crisis.asp-2016>) (göy rəng olmasın, Bu qeyri-sabit vəziyyət bankların və bank olmayan qurumların iflasına səbəb olacağı üçün maliyyə sabitliyi üçün ciddi risk yaradır.

Eyni şəkildə, Uzaq Şərq Asiya böhranında olduğu kimi, inamsızlıq vəziyyətində, borcların qısa müddətə çatması səbəbindən banklar və bank olmayan təşkilatlar böyük problemlərlə üzləşəcəklər. Eyni təsir, ölkədən sürətli bir qaynaq çıxması halında baş verə bilər. Maliyyə sistemindəki risklərin və dəyişkənliyin artması ilə, maliyyə qurumlarından biri öhdəliklərini yerinə yetirmədiyi təqdirdə, yoluxucu təsiri digər qurumlara yayılacaq və maliyyə sistemi fəaliyyət göstərə bilməz. Buna görə maliyyə bazarlarında fəaliyyət göstərən qurumların güclü maliyyə strukturları maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında və qorunmasında əsas rol oynayır. Maliyyə qeyri-sabitliyinin bir elementi kimi qeyd edilə bilən başqa bir amil institusional zəifliklərdir. Maliyyə sistemi təbiətinə görə dəyişir. Ancaq burada vacib olan şey, dalğalanmaların böhrana çevrilmədən aradan qaldırılmasıdır. Bunun üçün maliyyə bazarında rol alan dövlət və özəl qurumlar dalğalanmaları yaxşı idarə etməli və əvvəlcədən tədbir görməlidirlər. Bankın və digər müəssisə rəhbərlərinin dalğalanmaların təsirini səhmdarlara izah edə bilməməsi və dalğalanmanı yaxşı idarə etməməsi nəticəsində kövrək bir quruluş yaranır və bu kanal vasitəsilə maliyyə sabitliyi təhdid edilir. Cəmiyyətin də eyni şəkildə sistem içində rol alan bank və digər təşkilatlarla lazımlı ünsiyyəti qurmada yaşadığı problemlər, daha çox qısa müddətli qaydalara getməsi və sistem içindəki tənzimləyici təşkilatların kifayət qədər təsirli

işləməməsi ya da bu cür qurumların yaradılmaması da dalğalanmaların böhranla nəticələnməsinə səbəb ola bilər.

Bununla birlikdə, beynəlxalq maliyyə bazarlarında baş verən dalğalanmalar maliyyə qeyri-sabitliyi dövründə ölkənin zəif və ya güclü maliyyə sistemini müəyyən edən amildir. Paralel olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrin borc qiymətli kağızlarının beynəlxalq investorlar tərəfindən saxlanması tələb olunmur. Bu davranışın arxasında əlaqədar ölkələrin pul və maliyyə siyasətinin zəif olması və maliyyə mənaada təşkilati quruluşun təşkil edilməməsi yatmaqdadır. Bu, müvafiq ölkələrin maliyyə sistemini zəiflədir. Nəticədə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq valyuta vasitəsi ilə borc almağa getməsi, ölkələrin xarici valyutadakı öhdəliklərini və aktivlərini daxili valyuta halına gətirir və xarici valyuta riski ilə üzləşir.

Inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə quruluşu baxımından güclü olması üçün beynəlxalq investorların həmin ölkələrin borclarında və pulla əlaqəli borclarında iştirak etmələri tələb olunur. Digər bir alternativ olaraq isə, əlaqədar ölkələrin aktiv öhdəlik tarazlıqlarını risk meydana gətirməyəcək şəkildə qurmaları lazımdır. Yalnız bu şəkildə bir böhrana səbəb ola biləcək bir risk və ya dalğalanmanın qarşısı alınacaqdır. Maliyyə qeyri-sabitliyinin qarşısını almaq bu ölkələrə inamı artırma bilər.

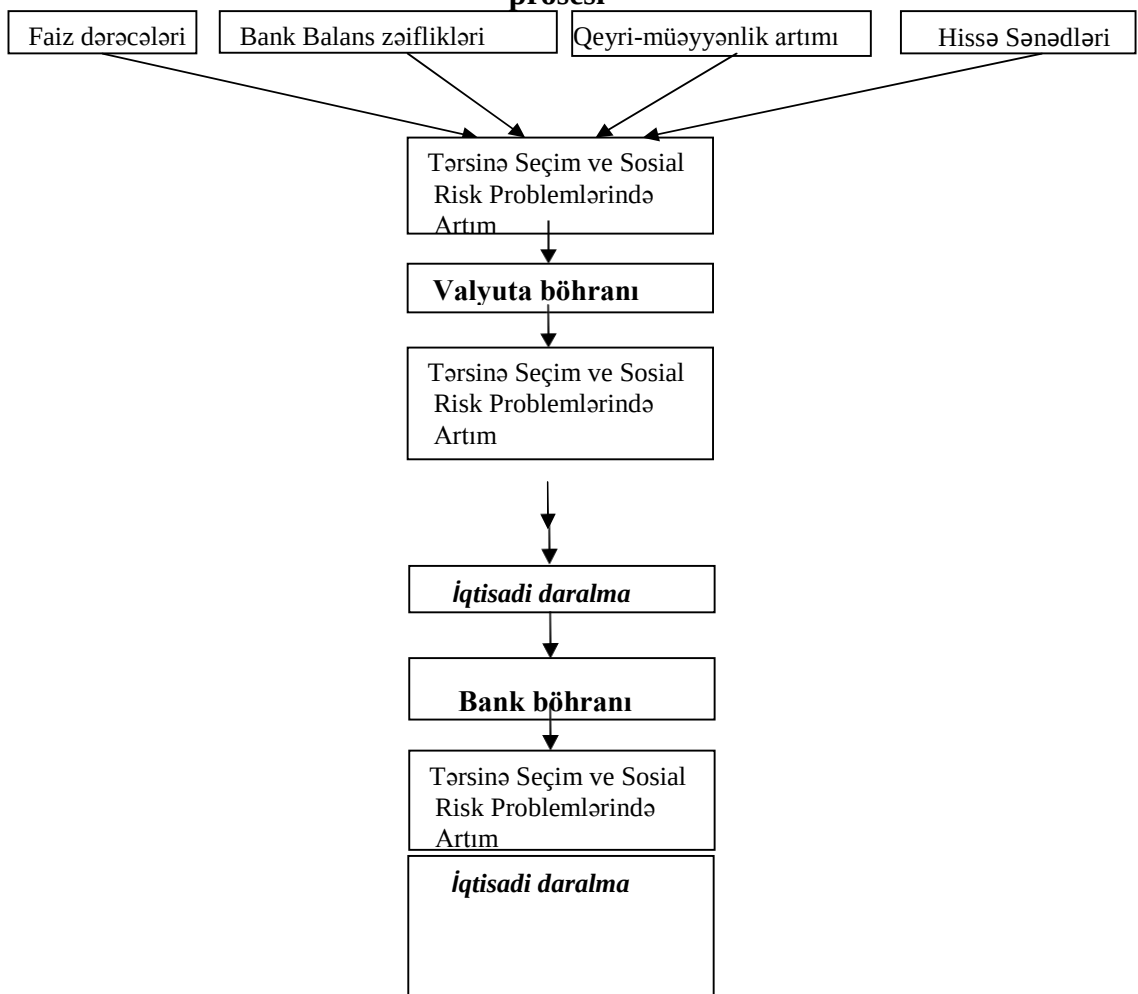
1970 və 1980-ci illərdə baş verən neft böhranları, staqflasiya və borc böhranlarından fərqli olaraq, 1990-cı illərdən etibarən maliyyə bazarlarından qaynaqlanan böyük və əvvəlki dövrlərdən bir çox istiqamətdə fərqli maliyyə böhranları meydana gəlmişdir

(<https://bancroft.berkeley.edu/ROHO/projects/debt/1990srecession.html>- 2011).

Ümumiyyətlə bu böhranların ən vacib xüsusiyyəti ondadır ki, onların təsirinin yalnız böhranın baş verdiyi ölkədə və ya bazarlarda deyil, digər ölkələrdə və bazarlarda yayılaraq hansı təsirləri göstərəcəyinin proqnozlaşdırılması çətinidir. Bu xüsusiyyətin əsasını iqtisadiyyatların bir-birinə və beynəlxalq bazarlara yüksək dərəcədə inteqrasiya etməsi ilə maliyyə sistemindəki sürətli inteqrasiya və dəyişikliklər təşkil edir. Bu cür böhranlar arasında 1992-ci ildə Avropa Pul

Sistemində meydana gələn pul böhranı, 1994-1995-ci illərdə Latin Amerika böhranı, 1997-ci ildə meydana gələn Uzaq Şərq Asiya böhranı və 2000- 2001 dövründə Türkiyədə yaşanan böhranlar və son olaraq 2008 Qlobal Maliyyə Böhranı sayıla bilər. Müxtəlif risklər üzündən yaranan bu böhranlar nəticəsində maliyyə sistemində diqqət yetirilməyə başlandı. Böhranların həm real sektorda, həm də digər ölkələrdə baş verməsi məsələni daha da vacib etdi. Paralel olaraq, 1997-ci ildə Yaponiyaya daxil olmaqla Uzaq Şərq Asiya ölkələrində baş verən dalğalar və böyük maliyyə böhranı maliyyə sabitliyi fenomenini bütün ölkələrin gündəminə gətirdi.

Sxem 3. Maliyyə vəziyyəti qeyri - sabitliyinin və böhranın real iqtisadiyyata təsiri prosesi

Mənbə: Link: <https://www.investopedia.com/terms/a/asian-financial-crisis.asp>, 2013

Baş verənlər və maliyyə sabitliyi iqtisadiyyat üçün prioritet məsələyə çevrilməyə başladı. Mövzunun əhəmiyyətini ortaya qoymaq və iqtisadiyyatda yaratdığı təsirləri göstərmək üçün Sxem 3 mənalı görünür.

Sxem 3-ə baxdıqda, maliyyə bazarlarında yaranan risklər 4 əsas qrupa qruplaşdırılmışdır. Bunlar faiz dərəcələri, bank balansı, qeyri-müəyyənlik və səhmlər nəticəsində yaranan risklərdir. Bu dörd amildə meydana çıxan risklər, maliyyə bazarındakı uğursuzluq asimmetrik məlumatların nəticəsi olan tərs seçim və mənəvi risk fenomeninə səbəb olur. İqtisadi fəaliyyətlərin maliyyə sabitliyi nəticəsində mənfi təsir göstərməsi bu dörd amilin pisləşməsi ilə yanaşı, yalnız bir və ya daha çox problem yarandığı hallarda baş verə bilər. Məsələn, faiz dərəcələrinin qəfil artması və dəyişkənlik və qeyri-müəyyənlik nəticəsində tərs seçim problemi daha da şiddətlənəcəkdir. Bu vəziyyətdə bankların verdiyi kreditləri qaytarmamaq riski meydana çıxır ki, bu da bankların likvidliyindən asılı olaraq problem yaşaya bilər. Nəticədə iqtisadi fəaliyyətin yavaşlaması likvidlik və faiz dərəcəsi riski səbəbindən kreditlərdəki daralma ilə özünü büruzə verəcəkdir.

Bununla birlikdə sxemin bütövlükdə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün nəzərdən keçirmək daha mənalı olardı. Faiz dərəcələrinin qəfil artması, bank balansındakı zəiflik, fond bazarındakı dalğalanmalar və gözləntilərin bulanması halında milli valyutalar əhəmiyyətli dərəcədə dəyər itirirlər (valyuta böhranı). Sonrakı mərhələdə milli valyutanın dəyərdən düşməsi zəifləmiş bank qalıqlarını pisləşdirir. Eyni zamanda, artan faiz dərəcələri bu vəziyyəti bəsləyir. Prosesdə bank böhranları, valyuta böhranı ilə əlaqəli iqtisadi fəaliyyətlərin yavaşlaması, yüksək faiz və məzənnə təsirləri ilə qarşılaşır və bankların riskləri daha da artır. Bu, iqtisadi fəaliyyətlərin yavaşlaması ilə nəticələnir. Nəticədə, maliyyə qeyri-sabitliyi ilə meydana gələn dörd amilin təsiri valyuta və bank böhranları şəklində özünü göstərir, iqtisadi fəaliyyət yavaşlayır və artım azalır. Proses özünü spiral şəklində bəsləyir və iqtisadi fəaliyyətin yavaşlaması problemlərin daha da dərinləşməsinə səbəb olur.

2.2. Rentabelliyn göstəricilər sistemi və onların faktorlu analizi.

Müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının həddlərini müəyyənləşdirmək bazar iqtisadiyyatının ən vacib problemlərindən biridir. Qeyri-sabit maliyyə sabitliyi təşkilatların iflasına, mövcud və ya investisiya fəaliyyətlərinin maliyyələşdirilməsinə vəsait çatışmazlığına, iflas və həddindən artıq maliyyə

sabitliyinin inkişafına mane ola bilər ki, bu da həddindən artıq ehtiyat və ehtiyatların yaranmasına, kapitalın geri çevrilməsi şəraitinin artmasına və mənfəətin azalmasına səbəb ola bilər.

Şirkətin mənfəətliliyini hesablamaq maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsində çox vacib bir addımdır. Bu göstəricilər fəaliyyətin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Ancaq hər hansı bir nəticə çıxarmaq üçün bu göstəricilərin sadə bir hesablanması kifayət deyil. Hesablamadan sonra göstəricilər müəyyən bir metoddan istifadə edərək təhlil edilməlidir. Ən populyar metodlardan biri, işin gəlirliliyinin faktor təhlilidir.

Adından göründüyü kimi, analizin bu növü, onun nəticədə yaranan göstəriciyə təsirini müəyyənləşdirməkdir. Bu metodun inkişafına mühüm töhfə aktivlərin və kapitalın qaytarılmasını təhlil etməyi asanlaşdıran, xüsusi düsturlar hazırlayan DuPont tərəfindən edilmişdir. Bu düsturlar müxtəlif çevrilmiş riyazi modellərə tətbiq olunan mütləq fərq metodunun istifadəsinə əsaslanır. Bu düsturlarla mənfəətin faktorial təhlilini aparmaq üçün edilməsi lazım olan bu dəyişiklikləri nəzərdən keçirilir:

Aktivlərin gəlirliliyindən başlayaq. Dövr eyni aktivlərin dəyərini nəzərə alaraq xalis dövr mənfəət ortalamasına əsasən müəyyən edilir. Bu düsturun ədədi və məxrəcini gəlir rəqəminə vurduqda, başa düşülür ki, alınan fraksiya hər biri iqtisadi cəhətdən vacib olan iki fraksiyanın məhsulu kimi təqdim edilə bilər: aktivlərin dövriyyəsi və satışların gəlirliliyi. Beləliklə, bu, aktivlərin gəlirliliyinə təsir edən amillər toplusudur.

İş kapitalının gəlirliliyinə gəldikdə, geri-dönüş bir az daha dəyərlidir. Bu göstəricinin təxmin edilən düsturu gəlir və aktiv rəqəmlərinə vurulmalıdır. Bəzi sadə dəyişikliklərdən sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, sahibinin kapitalından istifadənin effektivlik dərəcəsi aktivlərin gəlirliliyinin göstəriciləri (satışın gəlirliliyi və rentabelliği), habelə maliyyə asılılığı ilə eyni amillərdən asılıdır.

İstehsalın gəlirliliyinin amil təhlili bir az fərqli şəkildə istehsal olunur. Model, tərəfdaşın mənfəətinin və məxrəcdəki maya dəyərinin göstəricisini aşkar etmək və detallandırmaqla dəyişdirilə bilər. Bu prosedurdan sonra əldə edilən riyazi modelə

zəncir əvəzetmə üsulu tətbiq edilə bilər. Bu vəziyyətdə mütləq fərqlər metodundan istifadə etmək mümkün deyil, çünki ortaya çıxan riyazi model çox xarakterə sahib olacaqdır.

Məhsul rentabelliği malların, məhsulların və ya xidmətlərin hər bir vahidinin dəyərində nə qədər qazancın qoyulduğunu əks etdirir. Bu, istehsalın gəlirliliyini necə müəyyənləşdirmək tərifindən aydın olur. Bunun üçün qazancı maya dəyərində bölmək lazımdır. Çox vaxt fərqli mənfəət hesablamalarından istifadə edərək bu dəyər fərqli rəqəmlər verəcəkdir, ancaq xalis mənfəət gəlirliliklə müəyyən edilir (<https://tr.deborahnormansoprano.com/biznes/4186-faktorny-analiz-rentabelnosti-odin-iz-naibolee-poleznyh-metodov-analiza.html-2017>)

Satışda daha geniş əmsallı gəlir. Bu satış mənfəəti və ya xalis mənfəət payı, gəlirində məxrəcdən istifadə etməklə istənilən halda hesablanı bilər. Birinci versiya müəssisənin qiymət siyasətinin göstəricisi, habelə xərclərin idarə edilməsi səmərəliliyinin göstəricisi kimi bir nəticə verir. Bundan əlavə, ikinci bir seçim vergi təsirini nəzərə alaraq yeni bir amil yaradır. Ümumiyyətlə hesabat dərəcəsi gəlir qazancını müəyyənləşdirir.

Xalis mənfəət və şirkətin öz kapital dəyəri arasındakı nisbətini hesablasaq, gəlirlilik əmsalı, açıq-aşkar kapital dəyəri əldə edirik. Kapital sahiblərinin istifadəsinin effektivliyini müəyyən etmək təşkilatın gəlir əldə etmək qabiliyyətinin göstəricisidir, həm də qarşılıqlı fondları müqayisə etmək fürsətidir, çünki göstəricinin mənası çox vacibdir.

Sadə marjaların hesablanması nəticələrin formalaşdırılması üçün yetərli olmaması ehtimalı var. Müsbət və ya mənfi dinamikanı qiymətləndirmək üçün bir neçə il ərzində bu göstəricilərdəki dəyişiklikləri proqnozlaşdırmaq lazımdır. Ayrıca, aralarındakı fərqli cərgələri müqayisə etmək lazımdır.

Hər hansı bir dəyişikliyin səbəblərini müəyyən etmək üçün ola biləcək göstəricilərin dinamikasını müəyyən etmək daha vacibdir. Faktor təhlili və mühakiməni tətbiq etməklə gəlirlilik dərəcələrinə təsir nə dərəcədə əldə edilə bilər.

Gördüyünüz kimi, məhsul gəlirliliyi və digər gəlirlilik dərəcələri kimi bütün sadəlik göstəricilərinə görə şirkətin maliyyə vəziyyətinin təsvirində son dərəcə vacib rol oynayır. Buna görə də onların hesablanması xüsusi diqqət, qazanc verilməlidir.

Biznes fəaliyyətinin effektivliyinin iqtisadi indikatorları içərisində rentabellik indikatoru özəl rola malikdir. Əgər mənfəət təşkilatın mütləq gəlirliyini göstərsə, rentabellik isə nisbi gəlirliliyi nümayiş etdirir və mənfəətin müəyyən bazaya nisbətiylə ifadə edilir. Təşkilat o halda rentabelli hesab edilir ki, əmtəənin satışından əldə olunan mədaxil əmtəənin istehsalı və satışı məsrəflərini ödəməklə bərabər müəyyən əlavə mənfəəti də təmin etsin. Bununla da rentabellik təşkilatın işinin effektivliyini səciyyələndirir, təşkilatın kapitalı artırmaq bacarığı barəsində təsəvvür ərsəyə gətirir.

Rentabellik çeşidli qaydalarda hesablanır. Təməl indikator toplam rentabellik və yaxud aktivlərin rentabelliği indikatorudur və aşağıdakı düstura əsasən hesablanır:

$$R_{\text{üm}} = (M_b : A) \times 100,$$

burda M_b - balans mənfəəti; A - təşkilatın aktivlərinin (təməl istehsal fondları ilə dövrüyyə vəsaitlərinin) dəyəridir.

Bu indikator qoyulmuş kapitalın bir manatına aid mənfəətin məbləğini nümayiş etdirir.

Aktivlərin rentabelliliyi ilə birgə biznes fəaliyyətinin analizi prosedurunda əmtəənin rentabelliği indikatorundan yeni istifadə edilir. Qeyd edilən indikator aşağıdakı düstur əsasında hesablanır:

$$R_m = (M_s : M) \times 100$$

burda M_s - əmtəənin satışından əldə olunan mənfəət, M - satılmış əmtəənin tam maya dəyəridir.

Bu indikatorlardan təsərrüfatdaxili analitik hesablamalarda, müxtəlif məmulat tiplərinin mənfəətliliyinin monitorinq olunmasında, istehsalda yeni əmtəə tiplərinin tətbiqində və səmərəsiz məmulatların istehsaldan çıxarılmasında istifadə etmək daha effektivdir.

Təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətində hesabi rentabellik indikatorundan da istifadə edilir:

$$R_h = (M_h : A) \times 100,$$

burda M_h -hesabi mənfəəti ifadə edir.

Aydın ki, mənfəət istər məmulatın maya dəyəri, istərsə də onun satıldığı qiymətlə əlaqəlidir. Belə olan halda əmtəənin rentabelliği mənfəətin müstəqil və yaxud tənzimlənən qiymətlərlə satılmış əmtəənin dəyərinə, yəni satışdan olan mədaxilin məbləğinə nisbəti qismində hesablanı bilər. Elə bu səbəbdən də rentabelliğin belə indikatoru satışın rentabelliği adlanır.

Əmtəənin və satışın rentabelliği indikatorları qarşılıqlı əlaqəlidir və həm bütün əmtəənin, həm də onun müxtəlif tiplərinin istehsalı və satışı üzrə cari məsrəflərin dəyişilməsini əks etdirir. Buna görə də bütünlükdə istehsalın effektivliyini artırmaq və mənfəətin artırılmasının əlavə potensiallarını qazanmaq məqsədi ilə böyük və kiçik rentabelliğe sahib əmtəələrin özəl çəkirlərinin dəyişilməsindən asılı olaraq əmtəə buraxılışının strukturunu təşkil etmək olar.

Müəssisə kapitalının mülkiyyətçiləri üzrə qoyulmuş kapitalın verimini, yəni, özəl kapitalın rentabellik həddini bilmək çox zəruridir. O, aşağıdakı formada hesablanır:

$$R_{kx} = (M_b : K_x) \times 100,$$

burada R_{kx} - təşkilatın özəl kapitalıdır.

Toplam rentabellik həddinin özəl kapitalın rentabelliği həddi ilə müqayisəsi özəl kapitalın kəmiyyətinin onun məhsuldarlığına necə təsir etdiyini nümayiş etdirir.

Təşkilatın maliyyə vəziyyətinin analizi prosedurunda rentabelliğin başqa indikatorları da hesablanı bilər. Məsəl üçün, təşkilatın hər bir kapitalının rentabelliği, dövriyyədən kənar aktivlər üzrə rentabellik, dəyişən kapital rentabelliği, sərmayələrin rentabelliği və sair.

Mənfəət və rentabellik ayrı-ayrı kriteriyalardır, onlar bir-birindən prinsipial formada fərqlənir. Hərdən bu indikatorlar üçün təhlillər ayrı-ayrı nəticələrə gətirib çıxarır. Kiçik layihələr üzrə rentabellik mənfəətdən daha yuxarıdır, mənfəət isə nəhəng layihələrin yol verdiyi nöqsanları dəyərləndirərkən daha çox diqqətə alınır

Hər hansı bir işin idarəetmə orqanları təşkilatın fəaliyyətindəki problemlərin aşkarlanmasında köməkçi vasitə kimi fəaliyyət göstərən maliyyə və iqtisadi fəaliyyətlərini təhlil edir. Təhlil sayəsində işin maddi vəziyyəti müəyyənləşdirilir. Maliyyə və iqtisadi təhlil maliyyə çətinliyini müəyyənləşdirməyə, səbəblərini və həll yollarını müəyyən etməyə imkan verir. Bundan əlavə, maliyyə nəticələrinin təhlilində zərərlərin səbəbləri müəyyənləşdirilir, onların aradan qaldırılma ehtimalı müəyyən edilir, mənfəətin miqdarına təsir edən amillər nəzərə alınır. Təhlil əsasında mənfəəti artırmaq üçün təkliflər verilir, iş planları yaradılır və rəhbərliyin qarşıya qoyduğu məqsədlər yerinə yetirilir.

Bazar iqtisadiyyatı ümumiyyətlə biznes üzrə yeni qaydalar tərtib edir və mənfəət təsərrüfat prosesinin effektiv olmasının təməl indikatoru sayılır. Mənfəət qazancları, məsrəfləri, zərərləri xarakterizə edərək, təsərrüfat prosesinin bütün indikatorlarını ümumiləşdirir. Mənfəət sayəsində təşkilat fəaliyyətinin səmərəliliyini və mənfəətliliyini bilmək və onu dəyərləndirmək olar. Mənfəət təşkilatın perspektiv fəaliyyətini təşviq edəcək mənbə, onun tərəqqisinə təkan verəcək əsas qüvvə və onun şəxsi sərmayəsini artırmaq üzrə başlıca vasitədir.

Nümunə üzərindən baxsaq IC Bridge-East MMC 25 sentyabr 2002-ci ildə təsis edilmişdir, lakin əslində tikinti-quraşdırma işləri 2003-cü ilin yanvarında başlamışdır (<http://www.middleeastbridge.com/>-2019). IC Bridge-Vostok MMC, dəmir yollarında, yollarda, sənaye və tikinti sahələrində hidravlik qurğuların və mühəndis şəbəkələrinin tikintisi, yenidən qurulması və inşası, əsas podratçı kimi işləyir. Qurum qatarların hərəkəti şəraitində dəmir yolu körpülərinin yenidən qurulmasında fəvqəladə təcrübəyə malikdir. Şirkətdə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər çalışır. Son illərdə şirkətin yeni təcrübəsi ASG zavodlarının inşasının inkişafıdır: yaşayış sahələrinin inkişafı davam edir. Şirkətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin əsas istiqaməti müəssisənin əsas işlərinin təhlilidir.

Əlbəttə, təşkilatın əsas fəaliyyəti qazancın ən vacib mənbəyidir. Müəssisənin xarakteri və xüsusiyyətləri, təşkilatın aid olduğu sənayenin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir, buna görə tikinti sənayesinin ən vacib tərəfləri ətraflı nəzərdən keçirilməlidir. Maddi istehsal kimi inşaatın əsas xüsusiyyəti daşınmaz əmlakın

inşasıdır. Bu vəziyyətdə, yaradılan bütün tikinti məhsulları istifadə edilə bilən yerdə hərəkətsiz olacaqdır. Müştərinin tikinti məhsullarına tələbləri olduğundan, fərdi xarakter və unikal bir quruluş əldə edir. Obyektlərin tikintisi müxtəlif bölgələrdə aparılır. Buna görə inşaat maşınları, avadanlıqlar və personal daim hərəkət etməlidir. İnşaat məhsulları tikinti təşkilatının fəaliyyətinin son nəticəsidir ki bunlar sonradan istifadəyə yararlı obyektlərdir. Tikinti uzun müddətdir təşkilatın dövrüyyə kapitalını narahat edir, çünki dizayn dövründən istismara qədər uzun müddətli tikinti dövrüdür.

İnşaat sənayesinin bir xüsusiyyəti məhsulun unikalılığı və istehsalın müvəqqəti olmasıdır. Sənayedən fərqli olaraq, tikinti təşkilatının heyəti mobil və tez-tez bir tikinti sahəsindən digərinə keçir. İnşaatda, tikinti prosesində baş verən texnoloji və texniki proseslərin dəqiq bir ardıcılığını müşahidə etmək vacibdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ərazinin coğrafi şərtləri hər bir tikinti obyektinə üçün fərqli olacaq və digər təşkilatlar tikinti prosesində daha səmərəli və sürətləndirilmək üçün iştirak edirlər. Buna əsaslanaraq, tikinti sektorunun çox spesifik olduğunu və bu fəaliyyət sahəsinə aid müəssisələrin təhlilində bütün xüsusiyyətləri nəzərə almağın lazım olduğunu söyləyə bilərik.

Müəssisələr təşkilatın maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili metodlarından istifadə edirlər: təhlilin məqsədi, təhlil predmeti (məlumat istifadəçisi), analitik tərəfindən nəzərdən keçirilən məlumatların tamlığı, təhlilin dərinliyi. Müxtəlif amilləri nəzərə alaraq təhlilçi iş təhlilinin qaydasını və quruluşunu yaradır. Təşkilat bir neçə növ və analiz formasına malikdir, bu yazıda əməliyyat mənfəətinin amil təhlilini nəzərdən keçirəcəyik.

Mənfəət amilinin təhlili əsasən statistik məlumatların birləşməsidir, burada istehsalın maya dəyəri hesablanır, müəssisənin potensialından istifadə səmərəliliyi təhlil edilir və istehsalda problemlər müəyyən edilir. Faktor təhlili daxili və xarici amilləri fərqləndirir. Xarici amillər vergidən əvvəl mənfəətin miqdarına, daxili amillər ümumi mənfəətin miqdarına təsir göstərir. Mənfəət amilinin təhlili də idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün bir vasitə rolunu oynayır. Şirkət, öz növbəsində, analiz məlumatlarını nəzərə alaraq fəaliyyət strategiyasını düzəldə bilər

və təşkilatın müasir bazar şəraitində səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan borcalan kapitalını cəlb edə bilər. Mənfəət amilinin təhlili zəncir əvəzetmə metoduna əsaslanır. Bu, tədqiqatın məqsədinə müxtəlif amillərin təsirini təyin etmək üçün istifadə olunan texniki analiz metodudur.

MMC IC Bridge-East şirkətinin ifadələrinə əsaslanan rentabellik faktor təhlil metodunun praktik tətbiqini nəzərdən keçirək.

Mənfəət amili təhlilini bir neçə mərhələyə bölmək olar. Birincisi, müəssisənin mənfəətinin dinamikası ilə bağlı qiymətləndirmə aparılır, ikincisi, ümumilikdə mənfəətin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən fərdi mənfəət maddələrinin dinamikasında baş verən dəyişikliklərin təhlili aparılır. Mənfəət amilinin təhlili aşağıdakı cədvəl əsasında aparıla bilər (iş masaları əsasında tərtib olunur):

Cədvəl 2. Müəssisənin qazancının təhlili (min AZN)

Göstəricilər	Əvvəlki dövr, min AZN	Hesabat dövrü, min AZN	Mütləq dəyişiklik, min AZN	Nisbi dəyişiklik, %
1	2	3	4	5
Məhsul, iş və ya xidmət satışından əldə olunan gəlir	57 800	54,190	-3,610	-6.20%
Satış dəyəri	41,829	39,780	-2 048	-4.90%
Satış xərcləri	2 614	1,475	-1 141	-43.60%
İdarəetmə xərcləri	4 815	3 764	-1 052	-21,9%
Satışdan qazanc	8 541	9 171	631	7.41%
Qiymət dəyişmə indeksi	1	1.15	0,15	15.00%
Müqayisəli qiymətlərlə satış həcmi	57 801	47 123	-10 679	-18.50%

Mənbə Link: <http://www.middleeastbridge.com/-2019>

Şirkət mənfəətinin miqdarına amillərin təsirini aşağıdakı kimi müəyyənləşdiririk.

1. Satışın mənfəətə təsirini müəyyən etmək üçün əvvəlki dövrdəki mənfəəti satışdakı dəyişikliklə çoxaltmaq lazımdır.

Hesabat dövründə müəssisənin mal satışından əldə olunan gəlir 54.190 min təşkil etdi, əvvəlcə 47.123 min AZN təşkil edən əsas qiymətlərdə satış həcmi (54.190 / 1.15) müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunu nəzərə alaraq, təhlil olunan dövrdə satışdakı dəyişiklik 81,5% ($47\,123/57\,801 * 100\%$) təşkil etmişdir. Satış həcmində 18,5% azalma müşahidə edildi. Məhsul satış həcmi azalması səbəbindən məhsulların, işlərin, xidmətlərin satışından mənfəət azalmışdır: $8\,541 * (-0.185) = -1\,578$ min AZN.

Qeyd etmək lazımdır ki, satışın şirkət mənfəətinə təsirinin müəyyənləşdirilməsində əsas metodoloji çətinlik satılan məhsulların fiziki həcmindəki dəyişikliklərin müəyyənləşdirilməsində çətinliklərlə əlaqələndirilir. Fiziki və ya şərti-təbii sayğaclarla ifadə olunan hesabat və əsas göstəriciləri müqayisə edərək satış həcmindəki dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək ən düzgündür. Məhsullar homojen olduqda bu mümkündür. Əksər hallarda satılan məhsullar tərkibində heterojendir və dəyər baxımından müqayisə aparmaq lazımdır. Məlumatların müqayisəsini təmin etmək və digər amillərin təsirini istisna etmək üçün eyni qiymətlərlə ifadə olunan hesabat və baza satış həcmələrini müqayisə etmək lazımdır.

Məhsulların, işlərin, xidmətlərin qiymətindəki dəyişiklik indeksi hesabat dövrünün satış həcmi satış qiymətindəki dəyişiklik indeksinə bölməklə hesablanır. Bu hesablama tamamilə dəqiq deyildir, çünki satılan məhsulların qiymətləri hesabat dövründə dəyişir.

2. Satış çeşidinin təşkilatın mənfəətinə təsiri üçün qiymətlər və baza dövrünün dəyəri əsasında hesablanmış hesabat dövrünün mənfəətini satışdakı dəyişikliklə hesablanmış baza mənfəəti ilə müqayisə etməklə müəyyən edilir.

Baza dövrünün maya dəyəri və qiymətlərinə əsasən hesabat dövrünün mənfəəti müəyyən dərəcədə şərti olaraq aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

- hesabat dövrünün satışından baza dövrünün qiymətlərində 47 123 min AZN;

- faktiki olaraq satılan məhsullar əsas maya dəyəri ilə hesablanır $(41\,829 * 0.815) = 34\,102$ min AZN;

- baza dövrünün satış xərcləri 2 615 min AZN;

- baza dövrünün inzibati xərcləri 4 816 min AZN;

- baza dəyəri və baza qiymətləri ilə hesablanan hesabat dövrünün mənfəəti $(47\,123 - 34\,102 - 2\,616 - 4\,817) = 5\,591$ min AZN.

Beləliklə, çeşid strukturundakı dəyişikliklərin satışdan əldə olunan mənfəət miqdarına təsiri: $5\,591 - (8\,541 * 0.81525) = -1\,373$ min AZN.

Hesablama göstərir ki, satılan məhsulların tərkibində mənfəət səviyyəsi aşağı olan məhsulların nisbəti artmışdır.

3. İstehsal maya dəyərindəki dəyişikliklərin mənfəətə təsiri hesabat dövrü məhsullarının satış qiymətini satışdakı dəyişikliklərə çevrilən baza dövrünün dəyəri ilə müqayisə etməklə müəyyən edilə bilər: $(41,829 * 0.815) - 39,780 = -5,679$ min AZN. Satış dəyəri artdı, buna görə məhsul satışından əldə edilən mənfəət eyni miqdarda azaldı.

4. Müəssisə və idarəetmə xərclərindəki dəyişikliklərin şirkətin mənfəətinə b hesabat və baza dövrlərindəki dəyərləri müqayisə etməklə müəyyən edilir. Kommersiya xərclərinin miqdarının azalması səbəbindən mənfəət 1140 min AZNa $(1475 - 22615)$ və inzibati xərclərin həcmnin azalmasına görə 1.051 min AZNa $(3.655 - 4.816)$ artdı.

5. Məhsulların, işlərin, xidmətlərin satış qiymətlərinin mənfəətin dəyişməsinə təsirini müəyyən etmək üçün hesabat dövrünün satış həcmi hesabat və baza dövrünün qiymətləri ilə müqayisə etmək lazımdır, yəni: $54\,190 - 47\,122 = 7\,068$ min AZN.

Xülasə etmək üçün bütün bu amillərin ümumi təsirini hesablayırıq:

1. satışın təsiri -1,578 min AZN;

2. satılan məhsul çeşidinin strukturunun təsiri -1,373 min AZN;

3. maya dəyəri -5,679 min AZN;

4. iş xərclərinin dəyərinin təsiri +1 140 min AZN;

5. inzibati xərclərin miqdarının təsiri +1 051 min AZN;

6. satış qiymətlərinin təsiri +7 068 min AZN;

7. amillərin ümumi təsiri +630 min AZN.

İstehsal xərclərinin ciddi şəkildə artması əsasən xammalın bahalaşması ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, satışların azalması və məhsul çeşidindəki mənfi dəyişikliklər qazancın miqdarına mənfi təsir göstərmişdir. Bu amillərin mənfi təsiri satış qiymətlərinin artması, həmçinin idarəetmə və kommersiya xərclərinin azalması ilə əvəz edilmişdir. Beləliklə, müəssisənin mənfəətinin artım ehtiyatları satışların artması, ümumi satışda daha sərfəli məhsul növlərinin payının artması və malların, işlərin və xidmətlərin maya dəyərinin azalmasıdır.

Gəlirdəki müsbət bir dəyişikliyə əsasən bir nəticəyə gələ bilərik ki, bütövlükdə müəssisənin gəlirliliyi artır, bunun əsas səbəbi biznes məhsullarında qiymətlərin artmasıdır (çünki artan inflyasiya göstəricisi malların qiymətinə daxil edilmişdir). Satış dəyəri azalsa da, şirkətin satışından əldə olunan mənfəət artdı. Satışa çıxarılan malların, məhsulların, işlərin, xidmətlərin maya dəyərinin azalmasını müsbət tendensiya kimi qeyd etmək olar, lakin satılan məhsulların keyfiyyətində pisləşmə olmaması şərt ilə. İnzibati xərclərin həcmi artması mənfi bir göstəricidir və məhsul satışından qazancın azalmasına səbəb olur.

Faktor təhlilinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, şirkətin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdığını göstərən satışlardan qazanc artmışdır. Faktor təhlili müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir, lakin bu, son nəticənin əldə olunduğu yeganə sənəd deyildir.

2.3. Ödəmə qabiliyyətinin və likvidliyin təhlili.

Ödəmə gücü və likvidlik, hər ikisi şirkətin maliyyə sağlamlığına aid olan, lakin əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən terminlərdir. Borc ödəniş gücü dedikdə, müəssisənin uzunmüddətli maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyəti başa düşülür. Likvidlik dedikdə, müəssisənin qısa müddətli öhdəliklərini yerinə yetirə bilməsi anlaşılır, bu termin eyni zamanda bir şirkətin nağd pul yaratmaq üçün aktivləri tez satmaq qabiliyyətinə də aiddir (<https://tr.birmiss.com/oedeme-guecue-ve-likidite/> - 2019)

Likvidlik, aktivin pula çevrilə biləcəyi dərəcədir. Başqa sözlə, aktiv likviddirsə, o deməkdir ki, aktiv tez nağd pula çevrilə bilər. Məsələn, aktivlər hissəsindəki ilk maddə olan "Pul və pul ekvivalentləri" ən likvid aktiv maddəsidir. Likvidlik təhlili bir şirkətin qısa müddətli borclarını ödəmək qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə edilən təhlil metodudur. Bu analiz metodunda likvidlik əmsalları kimi tanınan əmsallar istifadə olunur. Şirkətlərin qısamüddətli borclarını ödəmək qabiliyyəti qısa müddətdə yeni bir borc tələbinin yaranıb-yaranmayacağı ilə bağlı bir nəticə verə bilər. Buna görə yüksək faizli mühitdə güclü likvidliyi olan şirkətlər bu dövrü daha az maliyyə xərcləri ilə həyata keçirə bilərlər.

Kreditlərin ən uyğun metodunu və faiz dərəcəsini müəyyən etmək məqsədi ilə müəssisənin ödəmə qabiliyyətini müəyyən edən banklar üçün gəlirlilik, maliyyə sabitliyi və likvidliyi və digər amilləri qiymətləndirmək lazımdır.

Bir işin maddi vəziyyəti bütün fəaliyyət sahələrinə təsir göstərir. Hər hansı bir təşkilat üçün yaxşı və sabit bir qazanc əldə etməyin açarı müasir bazarda tələb olunan keyfiyyətli və rəqabətli məhsulların müntəzəm istehsalıdır. Maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməyin iki yolu var: xarici və daxili təhlil. Məsələn, tənzimləyici nüfuzlara, orqanlara və digər şəxslərə hesabat vermək üçün lazım olan xarici analiz aşağıdakı analiz növlərini ehtiva edir (<https://tr.birmiss.com/oedeme-guecue-ve-likidite/> - 2019)

- Mənfəət analizi,
- Maliyyə sabitlik və likvidlik, ödəmə gücü və sabitliyin müəyyən edilməsi,
- Gəlirlilik analizi,
- Borc alınan vəsaitlərin və digərlərinin fəaliyyətinin təhlili.

Xarici analizin əsas növlərindən biri likvidlik, ödəmə qabiliyyəti və müvafiq sahələrin müəyyənləşdirilməsi hesab olunur. Bir müəssisənin likvidliyi onun aktivlərinin satıla biləcəyi və maliyyə aktivlərinin artı biləcəyi nisbətə müəyyən edilir. Qısamüddətli borcla əlaqəli yüksək likvidliyi olan aktivlərin dəyəri ilə müəyyən edilir. Yuxarıdakı nisbətlərdə həm cari, həm də gələcək dəyişikliklər likvidlik analizində qiymətləndirilir.

Şirkətdə kifayət qədər pul yoxdursa, likvidlik aşağı hesab olunur. İqtisadi fəaliyyətdən əldə olunan mənfəət və öhdəliklər və dividend ödənildikdən sonra qalan maliyyələşdirmə miqdarı müəssisənin maliyyə imkanlarını müəyyənləşdirən amillərdir. Buna görə likvidlik və ödəmə qabiliyyəti bir-biri ilə əlaqəlidir: Birincisi, borc şərtlərini ödəmə şərtləri ilə vaxtında ödəmə ehtimalını müəyyənləşdirir. Bu təşkilatla maraqlanan hər hansı bir bank, təşkilat və tərəfdaş üçün yalnız bu an deyil, həm də yaxın gələcəkdə ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsini bilmək məqsədəuyğundur.

Qısamüddətli öhdəliklərlə müqayisədə cari aktivlər böyükdürsə - bu işin likvidliyini göstərir. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinə aktivləri qısamüddətli və uzunmüddətli öhdəliklərlə müqayisə etmək daxildir.

Likvidliyin müəyyən edilməsi likvidlik balansının, yəni aktivlərin öhdəliklərdən artıq olma dərəcəsinin təhlili deməkdir. Bu vəziyyətdə həm aktivləri, həm də öhdəlikləri nəzərdən keçirmək, sürətli və yavaş reallaşdırma anlayışlarını bölüşdürmək lazımdır.

Yüksək likvidlik yalnız şirkətin zəruri öhdəliklərini yerinə yetirmir, həm də xarici qurumlara olan borcları qaytarmaq daha asandır (<https://fintables.com/akademi/temel-analiz-101-likidite-analizi> - 2019)

Likvidliyə əlavə olaraq, gələcəkdə ödəmə xərcləri üçün məsuliyyət daşıyan işin maliyyə sabitliyini tapmaq çox vacibdir. Maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi, müəssisənin sabitliyini və maddi müstəqilliyini müəyyənləşdirmək və əvvəllər göstərilən iqtisadi fəaliyyətə görə kapitalın səmərəliliyini təyin etmək üçün aparılır.

Ayındır ki, işlərini optimallaşdırmaq istəməyən hər hansı bir şirkət yuxarıdakı təhlili rədd edəcəkdir. Axı, onların köməyi ilə mövcud aktivlərin dəyərini qorumaq və enişinin qarşısını almaq üçün iqtisadi fəaliyyətlərin icrasını nəzərdən keçirə bilərsiniz.

Maliyyə hesabatındakı maddələr təklildə bir mahiyyət kəsb etmir. Bir nümunə ilə izah etsək: Birinin 10 milyon AZN borcu olan, digərinin isə 100 milyon AZN borcu olan iki şirkəti nəzərdən keçirək. Hansı şirkətə investisiya qoymaq daha

əlverişli olacaqdır? Maliyyəçilər üçün çox gülünc sualdır. Çünki bir şirkət üçün 10 milyon böyük borc olsa da, digəri üçün 100 milyon əhəmiyyətsiz ola bilər.

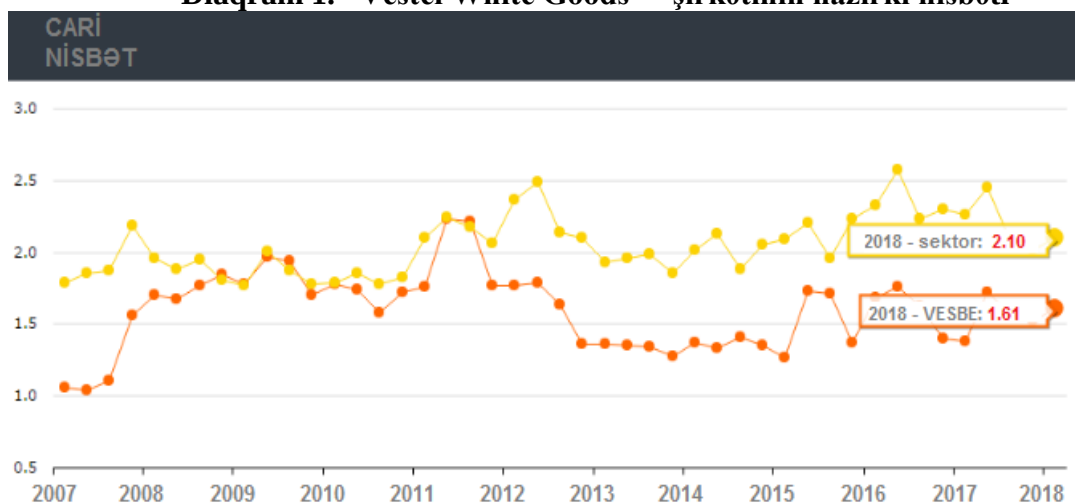
Likvidlik əmsalları şirkətin qısa müddətli borclarını ödəmək gücünü göstərən dərəcələrdir. Burada qısa müddətli dediyimiz müddət 1 ildir. Beləliklə, yaxın 1 ildə ediləcək ödənişlərdə problem olub olmadığını başa düşmək istəyiriksə, bunlar baxmalı olduğumuz nisbətlərdir. 3 likvidlik nisbəti var (<https://fintables.com/akademi/temel-analiz-101-likidite-analizi> - 2019)

1) Likvidlik əmsalları arasında ən çox istifadə olunan nisbət cari nisbətdir. Bu formula ilə hesablanır:

$$\text{Cari Nisbət} = \text{Geri dönen aktivlər} / \text{Qısamüddətli öhdəliklər}$$

Cari aktivlər 1 il ərzində nağd pula çevrilə bilən aktivlərin məcmusunu göstərir, qısamüddətli öhdəliklər isə 1 il ərzində ödəniləcək borcların cəmini göstərir. Başqa sözlə, şirkətin bir il ərzində nağdlaşdırıla biləcəyi likvid aktivlərin 1 il ərzində ödəniləcək borclara nisbəti. Bu nisbət minimum 1 olmalıdır. Başqa sözlə, şirkətin qarşıdakı 12 ayda ödəməli olduğu qədər likvid aktivlər tapılmalıdır. 1.5-dən yuxarı bir cari nisbət daha təhlükəsiz bir vəziyyət olduğunu göstərir. Ancaq çox yüksək cərəyan dərəcəsi düzgün hesab edilmir. 3-dən yuxarıdakı əmsallar şirkətlərin likvidlik baxımından çox etibarlı olmasına baxmayaraq, lazımlıdan daha çox likvid aktivlərə sahib olduqlarının göstəricisidir. Bu likvid aktivlər uzunmüddətli investisiyalara çevrilməli və şirkətə gəlir təmin etməlidir.

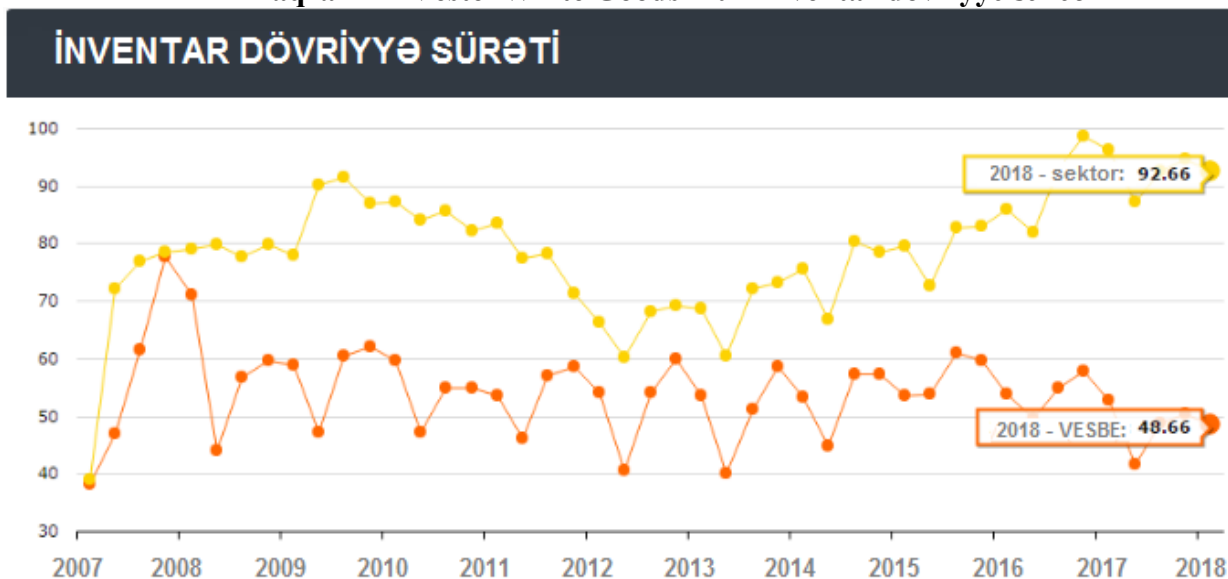
Diagram 1. “Vestel White Goods” - şirkətinin hazırkı nisbəti

Mənbə: Link: <https://vestel.com/ru-en/3-white-goods-2018>

Diagramda “Vestel White Goods” - şirkətinin hazırkı nisbətini 1.61 olaraq görürük. Davamlı mallar sektorunda isə bu nisbət 2.10-dur. Şirkətin nisbəti təhlükəsizlik həddindən (2.00) və qeyd etdiyim sektor orta səviyyəsindən aşağıdır, ancaq sadəcə bu göstəriciyə baxaraq şərh vermək düzgün deyil. Birjanın dövriyyə müddətinə baxsaq:

Diagram 2 “Vestel White Goods” -un Inventar dövriyyə sürəti

Mənbə: Link: <https://vestel.com/ru-en/3-white-goods> – 2018

Gördüyünüz kimi, “Vestel White Goods” -un inventarının köçürmə müddəti 48 gündür, sektorda isə bu nisbət 92 gündür. Başqa sözlə, şirkət ehtiyatlarını digər şirkətlərə nisbətən 2 qat daha sürətli əridir. Buna görə şirkətin hazırkı dərəcəsinin 2-dən aşağı olması vacib deyil, çünki hər 48 gündə şirkət əlindəki inventar qədər yeni satış edə bilər. Rəqibləri isə mallarını 92 gündə başa vura bilərlər. Bununla da sadəcə cari nisbətə baxaraq, verilən bir qərarın səhv olacağını gördük.

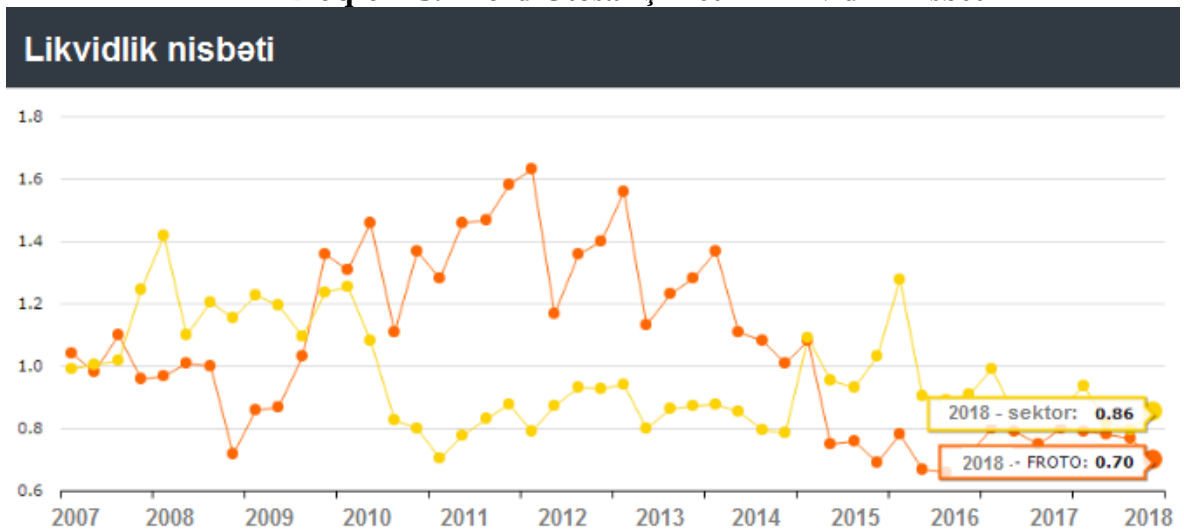
2) Acid-test nisbəti, mövcud nisbətlə müqayisədə daha çox mühafizəkar investorlar üçün daha əlverişli bir nisbətdir. Bu formula ilə hesablanır:

$$\text{Likvidlik Nisbəti} = (\text{Geri döən aktivlər} - \text{İnventar}) / \text{Qısamüddətli öhdəliklər}$$

Belə ki, mövcud nisbətdən fərqli olaraq, inventar burada hesablamadan çıxarılıb. Bunun səbəbi, inventarın nağd pula çevrilə biləcəyi nisbət digər cari aktivlərdən bir qədər aşağıdır. Başqa sözlə, Acid-test nisbəti qısamüddətli

öhdəlikləri ödəmək üçün daha likvid olan aktivlərin nisbətini göstərir. Bu nisbət üçün təhlükəsizlik həddi 1 olaraq qəbul edilir, ancaq nisbəti 1-dən aşağı olan şirkətlər üçün likvidlik vəziyyətinin yaxşı olmadığını söyləmək doğru deyil. Çünki şirkətlərin fond dövriyyəsi və borc / borc dövriyyəsi dərəcələri onların cari aktivlərinə də təsir göstərir. Cari nisbətlə likvidlik nisbəti arasındakı fərq böyükdürsə, bu, şirkətin likvid aktivlərinin inventardan asılı olduğunu göstərir. Bu vəziyyətdə daha yüksək debitor dövriyyə nisbəti və yüksək inventar dövriyyə nisbəti likvidliyə dəstək olmalıdır. Likvidlik nisbətində təhlükəsizlik həddi 1 olaraq qəbul edilir, buna görə bu nisbət 1-dən yuxarı olduqda şirkət qısa müddətli öhdəliklərini ödəməkdə problem yaşamayacaq. Lakin daha öncə də qeyd edildiyi kimi 1-dən aşağıdırsa, heç bir problem yoxdur, çünki bazarda böyük bir tələb azalması olmasa, ciddi iqtisadi böhran olmazsa, şirkətlər mallarını sataraq pul qazana bilərlər. Bu səbəbdən yalnız likvidlik nisbətini şərh etmək doğru deyil. Çünki düstura daxil etdiyimiz kommersiya debitor borcları məsələsi qeyri-müəyyəndir. Kreditorlarımız borclarını ödəməsə nə olacaq? Bu suala cavab verə bilmərik, ancaq borclarımızı orta hesabla neçə günə toplaya biləcəyimizi soruşmalıyıq. Bunu başa düşmək üçün kommersiya kredit dövriyyəsinə baxmalıyıq. Kommersiya debitor borclarımızın dövriyyə nisbəti yüksəkdirsə, debitor borclarımızı toplamaq vaxtı daha azdır.

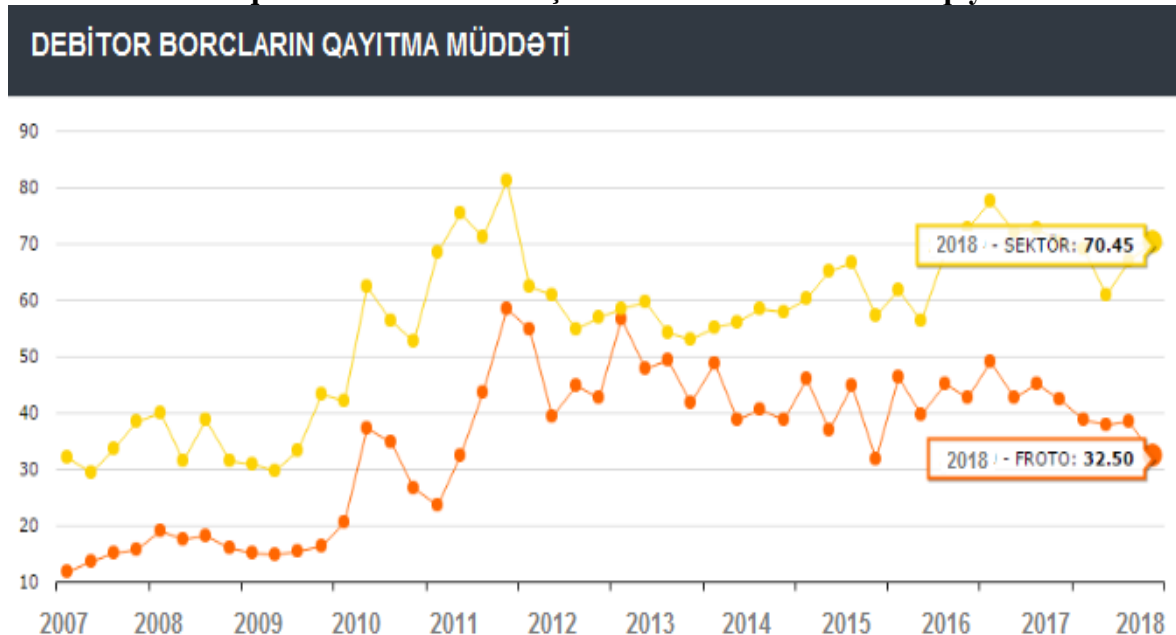
Diagram 3. “Ford Otosa” şirkətinin likvidlik nisbəti

Mənbə: Link: <https://www.fordotosan.com.tr/tr>, 2018

Qrafikdə “Ford Otosa” şirkətinin likvidlik nisbəti göstərilir. Bu nisbət 1 təhlükəsizlik həddimizdən və sənaye ortalaması 0.86 səviyyəsindən aşağıda qalmışdır. Bu problemdir? Əlbətdə deyil. Ford Otosanın kommersiya debitor borclarını toplama müddətinə baxaq:

Diagram 4. “Ford Otosa” şirkətinin Debitor borcların qayıtma müddəti

Mənbə: Link: <https://www.fordotosan.com.tr/tr>, 2018

Ford Otosan 32 gündə debitor borclarını toplaya bilər. Bu dövr sektor ortalamasından (70) 2 dəfə azdır. Başqa sözlə, şirkət rəqiblərindən daha sürətli öz borclarını yığa bilər. Likvidlik nisbətinin sektor ədədi ortasının aşağısında qalmasını şirkət sürətli yığım dövrü ilə üstünlüyə çevirə bilmişdir.

3) Nağd pul nisbəti likvidlik əmsalları arasında ən az istifadə olunan nisbətdir. Ən mühafizəkar investorlar tərəfindən istifadə olunur və mövcud nağd pulun qısamüddətli borca nə qədər uyğun olduğunu göstərir. Bu formula ilə hesablanır:

$$\text{Nağd Nisbəti} = \text{Nağd və Nağd Ekvivalentləri} / \text{Qısa müddətli öhdəliklər}$$

Cari nisbət və Acid-sınaq nisbəti ilə müqayisədə əsas cari aktiv maddələri, məsələn ticarət debitor borcları və nağd məzənnə üzrə ehtiyatlar hesaba daxil edilmir. Bu nisbətdə 1 il ərzində ödənilməli olan borclara mövcud olan təmiz pul vəsaitlərinin nisbəti yoxlanılır. Başqa sözlə, şirkət debitor borclarını toplaya və səhmlərini satışa çevirə bilmirsə, borclarının nə qədər nağd pulla ödənilə bilər?

İşlərin yaxşı getmədiyi dövrlərdə bu nisbət əhəmiyyət kəsb edir. Böhran dövründə borcların toplanması və satışında problemlər yarana bilər. Bu vəziyyətdə güclü nağd dərəcələri olan şirkətlər yeni borc götürmədən bu vəziyyəti aradan qaldıra biləcəklər və bu vəziyyətdən zərərsiz olaraq ayrıla biləcəklər.

Sağlam şirkətlərdə, şərtlərin çətin olduğu təqdirdə likvidlik böhranı yarana bilər (daha çox məlumat üçün maddi və qeyri-maddi aktivlərin izahına baxın) kredit borcları və işçilərin maaşları kimi qısamüddətli öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün. Son yadda qalan bu qədər uzanan likvidlik fəlakətinə ən yaxşı nümunə 2007-2009-cu illər arasında global kredit böhranıdır. Ticarət sənədləri - qısamüddətli borc böyük şirkətlər tərəfindən cari aktivləri maliyyələşdirmək və qısamüddətli borcların ödənilməsi üçün verilmişdir - bu maliyyə böhranında mərkəzi rol oynamışdır. ABŞ-ın 2 trilyon qiymətli kağızları birjada demək olar ki, tamamilə dondurulmuş, hətta o dövrdə ən çox ödəyici şirkətlər qısamüddətli vəsait toplamaqda çətinlik çəkmiş və Lehman Brothers və General Motors Company (GM <) kimi nəhəng şirkətlərin ölümünü sürətləndirmişlər. Lakin, maliyyə sistemi bir kredit böhranında deyilsə, möhkəm likvidlik böhranı likvidlik inyeksiyası ilə bir həlledici olduğu müddətdə nisbətən asanlıqla həll edilə bilər. Bu, şirkətin likvidlik sıxılmasına qarşı pul toplamaq üçün bəzi aktivləri girov götürə biləcəyi ilə əlaqədardır. Bu marşrut texniki cəhətdən iflas edən bir şirkət üçün əlçatan olmaya bilər, çünki likvidlik böhranı maliyyə vəziyyətini pisləşdirəcək və iflas etməyə məcbur edəcəkdir. İflas, bir qayda olaraq, həll etmək üçün daha uzun çəkən daha ciddi əsas problemi göstərir və şirkətə böyük dəyişikliklər etmək və əməliyyatlarını köklü şəkildə yenidən qurmaq lazım gələ bilər. İflasla üzləşən bir şirkətin rəhbərliyi zavodları bağlamaq, aktivlərini satmaq və işçiləri tərk etmək kimi borcları azaltmaq üçün çətin qərarlar qəbul etməli olacaq.

III FƏSİL. MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN EFFEKTİV TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Rentabellik və işgüzar aktivlik göstəricilərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Müəssisənin dövlət və ya özəl sektora aid olması müəssisə məqsədlərində fərqlərə səbəb ola bilər. Fərdi sektor müəssisələrində ictimai fayda nisbətən daha az əlverişli bir vəziyyət olduğu üçün, özəlləşdirilən firmalarda gəlirlilik artımının səbəbləri arasında məhsuldarlığın artması ilə yanaşı məhsul satış qiymətlərinin artması ilə təmin olunan əmanətlərin də olduğu açıq-aydın görünür (Bayyurt N., 2017: s.578). İşgüzar aktivliyin ölçülməsi 1980-ci ildən əvvəli və sonrası olmaqla iki mərhələdə təhlil edildikdə, görürük ki, birinci fazada mənfəət, investisiya və geri dönüş kimi maliyyə meyarları daha çox üstünlük təşkil etdiyi, ikinci fazada yeni istehsal texnologiyaları və fəlsəfəsinin tətbiqi ilə dəyişən müştəri ehtiyaclarına adaptasiya ön plana çıxmışdır. Kaplan və Norton-a görə, rəhbərlik işgüzar aktivlik meyarlarını təyin edərkən çox ölçülü bir aktivlik sistemini inkişaf etdirməli, məsələyə dörd əsas aspektdən yanaşaraq qərar verə bilməlidir. Bunlar (Bayyurt N., 2017: s.581):

1. Təşkilat səhmdarlarını nə dərəcədə təmin edir? (Maliyyə perspektivi);
2. Təşkilat daha yaxşı nə edə bilər? (Proses perspektivi);
3. Müştərilərin şirkət haqqında fikirləri nələndir? (Müştəri perspektivi);
4. Təşkilat hansı intensivliklə yeni dəyər yaratmağa və özünü inkişaf etdirməyə davam edir? (İnnovasiya və öyrənmə perspektivi);

Kaplan və Norton yuxarıda göstəriləyi kimi çoxölçülü bir işgüzar aktivlik ölçmə sisteminin keçmiş söylərlə əldə edilən nəticələri gələcək nəticələrlə balanslaşdıracağını iddia edirlər.

Bu günə qədər müxtəlif müəlliflər tərəfindən işgüzar aktivliyin məqsədlərini ortaya qoyan fərqli meyarlar müəyyən edilmişdir. Fərqli aktivlik meyarlarından istifadə olunsada, əsas diqqət yüksək keyfiyyətə, ucuz qiymətə istehsala, gözləmə müddətinin azaldılmasına, məhsul və proses yeniləməsinə və davamlı təkmilləşməni

təşviq edən strategiyaların zəruriliyinə yönəldilmişdir. Tarixi cəhətdən işgüzar fəaliyyət göstəriciləri kimi müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunsada, səmərəlilik, iş həyatının keyfiyyəti, gəlirlilik, keyfiyyət və yenilik son illərdə iş fəaliyyətinin əsas ölçüləri kimi qəbul edilmişdir ki, bu da iş fəaliyyətinin bütün aspektlərini ölçməyə imkan verir. Ölçmələr zamanı bu göstəricilərdən hansının istifadə ediləcəyi, müəssisələrin prioritetlərinə, məqsəd və vəzifələrinə və hətta rəhbərliyin dəyər və tələblərinə uyğun olaraq müəyyən edilir (Герасимов Б.Н., 2014).

Müəssisə iqtisadi bir qurumdur və sosial təşkilatlar istisna olmaqla ən bariz hədəfi mənfəətin artırılmasıdır. Bəzən firmaların yalnız qazancın artırılması məqsədi firmaya zərər verə bilər, çünki bunu yalnız səhmləri ixrac etmək və ya xəzinə veksellərinə investisiya qoymaqla etmək mümkündür. Yalnız bundan sonra bir səhm üzrə gəlir azalacaqdır. Səhm gəlirlərinin maksimuma çatdırılması da şirkətin əsas məqsədidir. Bununla yanaşı, yalnız fond gəlirlərinin artırılması riski və gözlənilən gəlirlərin müddəti səbəbindən kifayət deyildir. Əlbəttə, böyümə bir firmanın hədəfidir, lakin planlaşdırılmamış böyümənin sonu iflasla başa çatır bilər. Həmçinin məhsuldarlıq şirkətlər üçün çox vacibdir, buna görə də şirkətlərin hədəflərindən biri səmərəlilikdir. Ancaq mənfəət və böyümə olmadan məhsuldarlığa nail olmaq istəyi mənasızdır. Nəticədə, müəssisələr üçün fərqli hədəflərin olmasına baxmayaraq, şirkətlərin vahid hədəfə yönəlməsi qeyri-kafi və hətta risklidir. Təşkilatlar adı çəkilən meyarların hamısını birlikdə hədəf almalıdırlar.

İşgüzar aktivlik göstəricilərini iki qrup olaraq nəzərdən keçirmək mümkündür. Birinci qrupda birbaşa hədəf kimi sayıla bilən gəlirlilik, məhsuldarlıq, fond bazarının gəlirliliyi və böyüməsi kimi göstəricilər mövcuddur. İkinci qrupda isə birinci qrupdakı şirkətlərin məqsədlərinə təsir edə biləcək keyfiyyət, yenilik və müəssisənin maliyyə quruluşu kimi göstəricilər üstünlük təşkil edir. İkinci qrupa şans, idarəetmə tərz, mühit kimi duyulmayan amillər əlavə edildikdə isə, şirkətin hədəflərinə təsir edə biləcək bir çox amillərin mövcudluğu haqqında danışmaq mümkündür. İkinci qrupdakı göstəricilər birbaşa müəssisənin hədəflərinə təsir göstərə biləcəyi üçün təşkilat onları birinci qrupdakı göstəricilər kimi idarə etməli və inkişaf etdirməlidir. Ümumiyyətlə kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətini

gəlirlilik baxımından qiymətləndirmək üçün maliyyə ölçümlərindən geniş istifadə olunur (Müslümov S.Y., Kazımov R.N., 2017: s.145). Maliyyə hesabatlarından alınan bu ölçmələr firmaların iqtisadi hədəflərinə nə dərəcədə çatdıqlarının göstəricisi kimi qəbul edilir. Lakin maliyyə ölçmələrində bir neçə tənqid də mövcuddur. Bunlar müəssisənin işgüzar aktivliyinin dəyərləndirilməsinin yalnız maliyyə məlumatları ilə düzgün sayıla bilməməsinə və maliyyə ölçmələrinin tarixi məlumatlara əsaslanaraq gələcək barədə tam təkmil məlumat verməməsi fikrinə əsaslanır. Təşkilatın işgüzar performansı ayrı-ayrı ətraf mühit şərtlərinə də təsir göstərir və işgüzar mədəniyyət, məhdud resurslara çıxış imkanı, idarəetmə bacarığı və şans kimi müxtəlif gözəgörünməz amilləri də ehtiva edir.

Sözügedən amillər müəssisənin rentabelliyyəsinin və işgüzar aktivliyinin əsas müəyyənedicisi qismində çıxış etdiyindən, onların ayrılıqda təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Bayyurt N., 2017: s.582).

Mənfəətlilik: Tədqiqatlarda işgüzar aktivliyin ən vacib göstəricisi olaraq ortaya çıxmaqdadır. Bu hal isə işgüzar aktivlik və rentabellik anlayışlarının əksər hallarda müəssisələr üçün mənfəət baxımından istifadə edilməsi faktını ortaya çıxarır ortaya qoyur.

Ölçü: İri təşkilatlar rəqabət sahələrində kiçik olanlara nisbətən daha yüksək rəqabət qabiliyyətinə malikdirlər. Böyük təşkilatların bazar payı yüksək olduğu üçün daha çox qazanc əldə etmək imkanları var. Bundan əlavə, böyük təşkilatlar daha böyük mənbələrə malik olduqları üçün yüksək kapital tələb edən sektorlarda işləmək imkanına malikdirlər ki, bu da aşağı rəqabət şəraitində daha sərfəli sahələrdə işləmək üstünlüyü verir. Tədqiqatlar, böyük təşkilatların daha çox yenilikçi olduğunu göstərir. Onlar texnologiyaya daha çox investisiya qoyur və bu mövzuda daha peşəkar şəkildə idarə olunurlar. Texnoloji investisiyalar xərcləri azaltdıqca şirkətlərin gəlirliliyini artırır və satışların artması vahid xərclərini də azaldır ki, bu da təşkilatın ölçüsü ilə onun gəlirliliyi arasında müsbət əlaqə yaradır. Yəni xülasə etsək, təşkilat rentabelliği və mənfəət bölgüsü onun ölçüsündən də təsirlənir (Kaynar O., 2011). Lakin, mütləq gəlirlilik və təşkilat ölçüsü arasındakı əlaqə üçün ziddiyyətli nəşrlər də vardır. Bəzi mütəxəssislər təşkilat ölçüsü ilə gəlirlilik arasında mənfi bir

əlaqənin olduğunu iddia edir. Digər tərəfdən isə təşkilat ölçülərinin araşdırması şirkətlərin demək olar ki, yarısında mənfəət ilə müsbət əlaqə olduğunu, şirkət böyüdükcə gəlirliyə müsbət töhfə verdiyini və bundan sonra gəlirlilik və ölçü arasındakı əlaqənin mənfi hala gəldiyini söyləmişdir. Eyni bizə araşdırma göstərir ki, şirkət öz ölçüsünü satış və aktiv baxımından qiymətləndirdikdə daha az işçisi olan şirkətlər daha qazanlı olurlar və şirkətin işçilərinin sayı az olduqda, aktivləri aşağı və satış səviyyəsi yüksək olan təşkilatlar daha sərfəli vəziyyətə gəlir.

Borc almaq aspektindən baxsaq, böyük təşkilatlar daha az riskli olduqları üçün kiçik firmalara nisbətən daha aşağı faiz dərəcələri ilə borc ala bilirlər. Kiçik təşkilatlarda borc xərcləri çox olduğu üçün daha az səmərəli işləyirlər. Borc götürmənin məhsuldarlığa müsbət təsirindən bəhs edən tədqiqatlar (Афоничкин А.И., 2005) tez-tez bildirir ki, artan borcun təzyiqi səbəbindən rəhbərlik daha çox səy göstərir, daha faydalı investisiya imkanları axtarmağa çalışır, daha nizamlı və effektiv idarəetmə və işçilər yaradır.

Innovativlik: Bu amil köhnə ehtiyacları daha yaxşı qarşılamaq, dəyişən müştəri istəklərinə və ehtiyaclarına tez uyğunlaşa bilmək hadisəsidir. Yaradıcılıq, dəyişiklik, inkişaf və risk götürmə yeniliyin əsas ölçüləridir. Şirkətlərdə sahibkarlıq innovativliyinin əsas göstəriciləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- Müəyyən müddətlərdə təklif etdikləri yeni məhsul və ya xidmətlərin sayı
- Layihələrin sayı
- Texnologiyanın idarə olunması (Bayyurt N. 2017: s. 578).

Məhsul yeniliyinin əsas termini tədqiqat və inkişafdır (T&İ) . Tədqiqat və inkişaf işlərinin məqsədi şirkətin texnoloji prosesini və məhsul inkişafı üzrə fəaliyyətini başlamaq, əlaqələndirmək və uğurla başa çatdırmaqdır. T&İ və satış arasında birbaşa əlaqə var, lakin bu əlaqənin gücü zamandan, sənayedən və firmalardan asılı olaraq dəyişir. Müştəri məmnuniyyəti, bazar payı, mənfəət marjası kimi göstəricilərin T&İ səylərinin müvəffəqiyyəti və ya uğursuzluğu meyarı kimi istifadəsi məqsədəuyğun olsa da, onları qiymətləndirmək çətinidir. Bu səbəbdən zənnimcə ən yaxşı ölçü, şirkət tərəfindən müəyyən bir dövrlərdə istehsal olunan məhsulların sayı və eyni dövrlərdə baş verən satışların artım sürətidir (Dainiene

R.,Dagiliene. 2013: s.27). Tədqiqatlar göstərir ki, satış və ya gəlirlilik artımı və elmi-tədqiqat xərcləri, orta hesabla T&İ xərcləri olan firmalar satışlarda ortalama həddindən artıq artım əldə etmişdir.

T&İ investisiyaları avtomatlaşdırma və məhsul yeniləməsi səyləri olmadıqca, o cümlədən müəssisələrin arasında koordinasiya və uyğunluq olmadıqca maliyyə fəaliyyətinə gözlənilən təsiri göstərə bilməz. İnnovasiya investisiyaları bahalı və riskli investisiyalardır, çünki müsbət nəticələr həmişə əldə edilə bilmir. Bu baxımdan təşkilat ölçüsü və innovasiya investisiyaları arasında xətti əlaqə mövcuddur (Kaynar O., 2011). Bir məhsulun ticarəti və ya rəqabət qabiliyyəti, keyfiyyət və maya dəyəri ilə yanaşı, moda, funksiya, nüfuz kimi tələblərə cavab vermək səviyyəsindən də asılıdır. İstehsal sənayesinin istehsal şöbələrinin innovativləşdirilməsi şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti baxımından çox vacibdir. Rəqabət və şirkətin informasiya texnologiyaları infrastrukturunu arasında müsbət bir əlaqə var. Rəqabətin güclü olduğu bazarlarda yeniliyi hədəfləməyən müəssisələr dəyişən ehtiyaclarla cavab verə bilməz və məhsul lideri ola bilməzlər. Texnoloji investisiyalar şirkətin mənfəətinin və səmərəliliyinin artırılması və məhsulun dizaynının təkmilləşdirilməsi xərclərini azaldılmasında vacib rolda çıxış edir. Məsələn Braziliyada kimya sənayesində fəaliyyət göstərən şirkətlər üzərində aparılan araşdırmalarda, T&İ və təlim səylərinin iş fəaliyyətinə müsbət təsir göstərdiyi aşkar edilmişdir. Texnologiya investisiyaları daha az işçi qüvvəsi ilə daha çox məhsul təmin edir. İnnovasiya təşkilatların rəqabətli bazarlarda rəqabət qabiliyyətini göstərir. T&İ investisiyaları şirkətlərin bu gücünü artırır. Tədqiqat və inkişaf özlüyündə uzunmüddətli investisiya prosesidir. Buna görə də elmi-tədqiqat işləri qısa müddətdə qazanc gətirə bilmir. Bu gün informasiya və texnologiya çox sürətlə dəyişdiyindən, informasiya və texnologiyaya davamlı investisiya yenilənməyə ehtiyac duyur ki, bu da baha başa gəlir. Bu səbəblə investisiya ayıracaq qaynaqları məhdud olub sənayeləşmənin də gec başladığı ölkəmizdə hələ də T&İ ənənəsi formalaşmamışdır. Bunun ən bariz sübutu ölkədə qeydiyyat edilən patent sayının və T&İ-a ayrılan qaynaqların inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisə halında ortaya çıxmaqdadır . Təşkilatlar xarici tərəfdaşlıq, texnologiya ötürülməsi və ya geriye

mühəndislik yolu ilə texnologiya boşluğunu aradan qaldırmağa çalışırlar. Kapital qıtlığı, universitet-sənaye əməkdaşlığının olmaması və qonorar, patent hüququ və gəlirlərin olmaması şirkətlərin T&İ investisiyalarını məhdudlaşdırır.

Keyfiyyət: Keyfiyyət təşkilatın qaynaqlarından səmərəli istifadəni təmin edən, məhsul və xidmətlərdə istifadəyə yararlı hala gətirən və müştəri tələblərinə uyğun olaraq istehsal anlayışında üstünlük təşkil edən bir fəaliyyət ölçüsüdür. Keyfiyyətin komponentlərini aşağıdakı kimi saymaq olar (Bəyyurt N. 2017 səh. 585) :

1. Effektivlik: Məhsulun prioritet vəzifəsini yerinə yetirmək keyfiyyəti;
2. Uyğunluq: Məhsulun dizayn və işləmə keyfiyyətlərinin standartlara uyğunluq dərəcəsi;
3. Etibarlılıq: İstifadə müddətində məhsulun davamlılığı;
4. Dayanıqlılıq: Məhsulun uzunömürlülüüyü;
5. Estetika: Məhsulun cazibədarlığı;
6. Xidmət: Məhsul şikayətlərinin asan, sürətli və bacarıqlı həlli;
7. Reputasiya: məhsulun markası, görüntüsü və moda dəyəri.

Keyfiyyət göstəriciləri kimi istifadə olunan nisbətlər isə bunlardır (Bəyyurt N., 2017: s.585).

- İstehsal səhvləri dərəcəsi = Yenidən işlənmiş miqdar / Ümumi istehsal miqdarı
- Müştərdən məhsulun qayıdış nisbəti = Miqdarı qaytarıldı / Miqdarı satıldı
- Səhvlərin orta sayı = Səhvlərin ümumi sayı / Yoxlanılan məhsulların sayı.

Səmərəliliyin artırılmasında keyfiyyət mühüm rol oynayır. Aşağı keyfiyyət olduqda tullantı və qırıntı xərcləri, vaxt itkisi, yavaş material axını üçün dolayı xərclər çoxdur (Dainiene R., 2013: s.183). Keyfiyyətli proqramlar şirkətlərə özlərini yeniləməyə, uğur qazanmaq üçün tələb olunan keyfiyyətləri təyin etməyə, daha yaxşı məhsul istehsal etməyə və dəyişən bazar şəraitinə uyğunlaşmağa kömək edir. Keyfiyyətli proqramlar tələblərin yerinə yetiriləcəyi təqdirdə səmərəliliyin və rentabelliyin artmasını təmin edir.

Bazar istiqaməti və rəqabətli bazar yönümlülüüyü; Bu təşkilat səviyyəsində bir müəssisənin bütün üzvlərinin inanclarını, münasibətlərini və davranışlarını

formalaşdıracaq marketinq yanaşmasının qəbul edilməsidir. Sadəcə təşkilatın marketinq yanaşmasını əsas iş fəlsəfəsi kimi qəbul etməyə hazır olmasıdır. Bazar yönümünün üstün rentabelliklə nəticələnməsinin səbəbi kimi şirkət bütün fəaliyyətlərini həyata keçirərkən müştərilərini başa düşməyə və ehtiyaclarını ödəməyə çalışır və iş üçün davamlı rəqabət üstünlüyü təmin edir. Rəqabətin əsası məhsulları rəqiblərdə mövcud olmayan üsullarla fərqləndirmək və ya rəqiblərdən daha ucuz qiymətə istehsal etməkdir. Bazar istiqaməti və işgüzar performans arasındakı əlaqəni araşdıran müxtəlif tədqiqatlar bu iki anlayış arasındakı əlaqəni göstərən güclü dəlil təmin etmişdir.

Borclanma: Yüksək gəlirlilik əmsalları olan firmalar daxili mənbələri ilə özlərini maliyyələşdirmə şanslarına sahib olduqları üçün nisbətən aşağı borc nisbətlərinə malikdirlər. Buna görə borclanma ilə gəlirlilik arasında mənfi əlaqə vardır (Bayyurt N., 2017: s. 586).

İnventar: Pul kassadan ehtiyatlara və əsas vəsaitlərə axın edərkən, ehtiyatlar amortizasiya inventarları ilə ehtiyatlara əks olunur və inventarın satılması ilə kassaya qaytarılır. Inventarizasiya dövriyyəsi likvidliyin səmərəli istifadəsi və satış yolu ilə debitor borclarına çevrilməsi nisbəti haqqında məlumat verir. Ehtiyatlar aktivlərdəki ən aşağı likvidlik maddəsi olduğundan, yüksək inventar dövriyyəsi müsbətdir. Inventar dövriyyə nisbətinin azalması dövriyyə kapitalına olan ehtiyacı artırır, çünki pul vəsaitlərinin hərəkəti yavaşlayır.

Bazar dəyəri: Bu dəyər səhm qiymətinin səhmlərin sayına vurularaq tapılan dəyərdir və rentabelliğin ölçülməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Faiz dərəcələri və gözləntilər bazar dəyərini müəyyən edən amillərdir. Bundan əlavə, reyting və buraxılış ili də səhmlərin fəaliyyətinə təsir göstərir. Bazar dəyəri nisbətinin gözlənilən gəliri izah etməkdə təsirli olduğu düşünülür. Bazar dəyəri nisbəti yüksək olan şirkətlərin səhmləri də potensial yüksək gəlirə malikdir.

Artım: Uzun müddətli əlavə dəyər artımının davamlılığı yeni texnologiyaların istehsalından asılıdır. Bacarıqlı işçi qüvvəsi, təcrübə, rəqabət şərtləri, institusional infrastruktur və idarəetmənin təsiri böyümə amilləri sayılır. Bununla birlikdə rentabelliği və işgüzar aktivliyi artıran yeni məhsulların və yeni istehsal üsullarının

inkişafına imkan verən texnologiya və elmi-tədqiqat investisiyaları böyüməni müəyyən edən əsas amillərdir.

Kommersiya müəssisələrinin işgüzar aktivliyi onun inkişafının çevikliyi, qarşıya qoyduğu hədəflərə nail olması, istehsal imkanlarından effektiv istifadə edilməsi, əmtəə satışı bazarlarının diversifikasiyası ilə xarakterizə edilir. İşgüzar aktivliyin keyfiyyət aspektindən dəyərləndirilməsi həmin kommersiya təşkilatının və kapitalın tətbiq edilməsi sferası üzrə analoji müəssisələrinin fəaliyyətinin müqayisəsi nəticəsində mümkündür. Bu tip keyfiyyət kriteriyalarına məhsul satışı bazarlarının diversifikativliyi; ixrac olunan məhsulların olması; kommersiya qurumunun xidmətlərindən istifadə edən müştərilərin məşhurluq səviyyəsi, müştərilərlə münasibətlərin dayanıqlılığı ilə ifadə olunan nüfuzu və.s. aiddir.

3.2. Kommersiya müəssisəsinin potensial müflisləşmə ehtimalının təhlili

Məlumdur ki, hər bir kommersiya fəaliyyətinin məqsədi gəlir qazanmaq üsulu ilə biznes sahiblərinin rifahının artırılmasıdır. Bu zaman istənilən kommersiya prosesi risklə və qeyri müəyyənliklər ilə əlaqəlidir, buna görə də xammalların əldə edilməsindən hazır məhsulların satışına kimi istehsal fəaliyyətinin hər bir mərhələsi maliyyə mürəkkəbliklərinin mənbəyi ola bilər. Risk və gəlir arası münasibət sahibkarlıq fəaliyyətinin təbiətini anlamaq üzrə təməl önəm kəsb edir. Maliyyə ehtiyatları sahibləri müəssisənin fəaliyyətinə yönəldikləri ehtiyatların müqabilində müəyyən gəlir qazanmağa ümid edirlər. Əgər təşkilatın fəaliyyəti yüksək dərəcədə effektivdirsə, onda qazanılan mənfəət istər kreditorların, istərsə də mülkiyyətçilərin motivlərini təmin edəcəkdir. Əksinə, əgər ki mənfəət yetərli həcmdə olmasa, təşkilat müflisləşmə astanasında olacaqdır. Yəni, maliyyə çətinliklərinin ilkin göstəricisi şirkət gəlirlərinin azalmasıdır.

Qeyd edilməlidir ki, şirkət gəlirlərinin azalmasını iflasın qaçılmaz olması kimi səciyyələndirmək doğru deyildir. Paralel olaraq, əksinə gəlirlərin yüksəlməsi də həmişə müəssisənin işinin effektivliyini və onun perspektivinin səmərəli olmasını səciyyə etmir. Rentabellik, ödəmə qabiliyyəti və effektivlik arası əlaqə çox çətindir və bir mənalı qəbul oluna bilməz. Bu onunla bağlıdır ki, maliyyə nəticələri bir çox

daxili və xarici faktorların təsiri altında formalaşır, konkret “diaqnoz” təyin edilməsi təkcə təşkilatın maliyyə hesabatının deyil, o cümlədən onun bazar mövqeyinin təkmil, kompleks təşkil olunmasının aparılmasını tələb edir. Bir firmanın maliyyə vəziyyəti və iflas ehtimalına həssaslığı yalnız tərəfdaşlarına deyil, kreditrlərə, işçilərə və iş yoldaşlarına da təsir göstərir. Təşkilatların maliyyə vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün ümumiyyətlə istifadə olunan və ya hətta standartlaşdırılmış dərəcələr mövcuddur. Təşkilatların uğursuz olma ehtimallarını qiymətləndirmək və müəyyənləşdirmək həm tərəfdaşlar, həm də işçilər üçün həm mikro səviyyədə, həm də makro səviyyədə olan ölkələr üçün iqtisadi itkilərin qarşısını ala bilər. Təşkilatların maliyyə əmsalları da güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək üçün geniş istifadə olunur.

Müəssisələrin borclarının qeydə alınmış dəyəri onların aktivlərinin qeydə alınmış dəyərindən çox ola bilər. Başqa sözlə, işin həqiqi xalis dəyəri mənfi olduqda, bu o deməkdir ki, müəssisə öz borcunu ödəyə bilmir. Texniki likvidliyin itirilməsindən daha pis olan və maliyyə çatışmazlığının son mərhələsi kimi qiymətləndirilən bu vəziyyət əslində iflasdır və qanunvericilik qarşısında da iflas vəziyyəti olaraq müəyyən edilmişdir. Burada iflas sözü bir çox səbəblərə görə tez-tez müəssisələrdə yaşanan böhran vəziyyətlərində qaçılmaz sonu təyin edən bir anlayış olaraq meydana çıxır.

Kommersiya təşkilatlarını uğursuzluğa sövq edən bir çox səbəb vardır. Bu təşkilatların uğursuzluq səbəbləri biznes fəaliyyətinin hər mərhələsində baş verə bilər. Bu uğursuzluq səbəblərini daxili və xarici səbəb kimi ikiye bölmək mümkündür.

Kommersiya təşkilatlarında daxili uğursuzluqların səbəbləri əsasən idarəetmədən qaynaqlanan səbəblərdir. Başqa sözlə, bu səbəblər "əməliyyat riski" olaraq təyin olunur, çünki rəhbərliyin öhdəliyindədir.

Kommersiya təşkilatlarındakı daxili uğursuzluğun maliyyə səbəbləri qeyri-kafi dövriyyə kapitalı və son dərəcə qısamüddətli borclanmalardır. Təşkilatın maliyyə strukturunda və dövriyyə kapitalında baş verən davamlı dəyişikliklər, onu ya yeni fürsətlərlə, ya da tam əksi təhdidlərlə qarşı-qarşıya qoyur. Bununla birlikdə, hər bir

biznesin resursları və imkanlarından asılı olaraq güclü və zəif tərəfləri mövcuddur. Rəhbərlik, biznesin maliyyə cəhətdən güclü və zəif tərəflərini təhlil edərək gələcək strategiyaları qiymətləndirmək və istiqamətləndirmək potensialına malik olmalıdır.

Qeyd etdik ki, kommersiya təşkilatlarını iflasa aparan əsas səbəblərdən biri dövriyyə kapitalının yetərsizliyidir. Dövriyyə kapitalı cari aktivləri ifadə etmək üçün istifadə olunan bir anlayış olduğundan, cari aktivləri təşkil edən bütün maddələr də dövriyyə kapitalının elementləri arasındadır. Aylıq kapitalın idarə edilməsi dar mənada pula çevrilə bilən aktivləri, yəni pul vəsaitlərinin idarə edilməsi, portfel (spekulyativ qısamüddətli maliyyə investisiyaları) idarəetmə, debitor borclarının idarə edilməsi və inventarizasiyanın idarə edilməsini əhatə edir. Geniş şəkildə, dövriyyə kapitalının idarə edilməsi bütün fəaliyyətlə əlaqədardır, çünki ,o, cari aktivlərin idarə olunması, qısamüddətli borcların idarə edilməsi və onlar arasındakı münasibətləri araşdırır.

Dövriyyə kapitalının idarə edilməsi hər hansı bir biznesin qorunub saxlanmasında və böyüməsində mühüm bir funksiyaya malikdir. Dövriyyə kapitalı şirkətlərin tam gücü ilə işləməsi, fasiləsiz olaraq istehsalını davam etdirməsi, iş həcmi genişləndirməsi, öhdəliklərini yerinə yetirməmək riskini azaltması, kredit layiqliyini artırması, fəvqəladə vəziyyətdə maliyyə çətinliklərinin qarşısını alması və fəaliyyətini sərfəli və səmərəli şəkildə həyata keçirməsi üçün çox vacibdir.

Dövriyyə kapitalı şirkətin gələcək fəaliyyətinə mənfi təsir edəcək bir şəkildə dəyişdikdə, müəssisə üçün təhdidə çevrilir. Başqa sözlə, maliyyə uğuruna mane ola biləcək və bir biznesdə zərər verə biləcək hər bir şey biznes üçün təhdiddir. Şirkətin bu təhdid üçün kifayət qədər mənbəyə sahib olmaması və ya təhlükədən xəbərdar olmayaraq bu barədə tədbir görməməsi təşkilatın hər hansı bir dəyişikliyə qarşı nə dərəcədə inelastik olduğunu göstərir.

Dövriyyə kapitalının şirkət üçün yetərli olub-olmadığını və onun səmərəli istifadə edilib-edilməməsi barəsindəki bütün informasiyalar müəyyən maliyyə təhlili metodları ilə müəyyənləşdirilə bilər. Dövriyyə kapitalının çatışmazlığı əvvəlcə şirkəti texniki öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyən bir şirkətə çevirir və lazımi tədbirlər görülməsə, dövriyyə kapitalının çatışmazlığı şirkətin sonda ləğvinə

səbəb olur. Parlaq gələcəyi olan bir çox təşkilat əvvəldə dövriyyə kapitalının olmaması və ya dövriyyə kapitalının idarə edilməsindəki səhvlər üzündən uğursuz olur. Bundan əlavə, savadlı kadr seçimi, onların müəssisəyə sadıqlıq dərəcəsi, həmçinin müəssisədəki əmək haqqı, əmək dövriyyəsi, əmək xərcləri bu biznesi sərfəli və ya neqativ hala gətirə bilər. Məsələn, işçilərini daim həvəsləndirən və korporativ mədəniyyət formalaşdırmış təşkilatlar rəqibləri üzərində böyük üstünlük qazanmaq şansına sahibdirlər.

Kommersiya təşkilatları, dövriyyə kapitalı çatışmazlığı səbəbilə texniki cəhətdən öhdəliklərini yerinə yetirmədikləri təqdirdə həddindən artıq borc almağa məcbur ola bilərlər. Müasir dövrdə sürətlənən maliyyə liberalizmi siyasətləri qısa və orta müddətli kredit imkanlarını artırmışdır. Bu artım isə zəif və effektiv maliyyə nəzarəti mexanizmi olmayan müəssisələrdə həddindən artıq borclanma probleminə səbəb olmuşdur.

Kommersiya təşkilatların həddindən artıq borclanmasının başqa bir səbəbi, müəssisə rəhbərlərinin maliyyə “leverage” əmsalından faydalanmaq istəməmələridir. Bu əmsal xarici ehtiyatların ümumi aktivlərə nisbətidir. Bu nisbət yüksək olarsa, bu o deməkdir ki kommersiya təşkilatı faiz borclarını ödəmək iqtidarında deyil və bununla maliyyə riski artır.

Təşkilatın resursları içərisində biznesə daimi yük gətirən mənbələrin mövcudluğu maliyyə “leverage” əmsalının səbəbini təşkil edir. Biznesə sabit yük gətirən maliyyələşdirmə mənbələri sabit faizli borc və imtiyazlı səhmlərin verilməsi yolu ilə təmin olunan mənbələrdir. Bu ehtiyatların ümumi ehtiyatlarda payı artdıqca maliyyə “leverage” əmsalının biznesin gəlirliliyinə təsiri artır. "Faiz və vergidən əvvəlki mənfəət / mənbələrin cəmi" əmsalı xarici mənbələrin orta dəyərindən yüksək olduqda, müəssisə maliyyələşmədə daha çox xarici mənbələrdən istifadə etməklə "xarici resurslar / aktivlərin cəmi" nisbətini artırmaqla mənfəətini artırmaq üçün istifadə edir. Lakin, təşkilatın qeyd olunan əmsalı davamlı olaraq artırması və onun məhdudlaşdırılma təsirindən faydalanması mümkün deyildir. Kredit verənlərin, sahibkarların və ya iş ortaqlarının mənfi reaksiyaları biznesin xarici mənbələrdən istifadəsini məhdudlaşdırır.

Təşkilatlar borc götürən zaman, əsas borcun vaxtında ödənilməsi və kredit üzrə tətbiq edilən faizlər kimi bir sıra öhdəliklərə malik olurlar. Bu öhdəlikləri vaxtında və tam şəkildə yerinə yetirmək üçün, onların kifayət qədər əməliyyat gəlirləri olmalıdır. Əks təqdirdə, müəssisələr qazandıqları gəlirdən daha çox borc almağa başlayırlarsa, maliyyə riskləri ilə üzləşirlər ki, bu da öhdəliklərin yerinə yetirilə bilməməsi deməkdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kommersiya təşkilatlarını uğursuzluğa düşürən və iflasa aparan səbəblər həm də müəssisəxarici təsirlərlə bağlı ola bilər. Xarici uğursuzluğun səbəbləri idarəetmədən qaynaqlanmayan və idarəetmədən kənar olanlardır. Bunları aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür.

- Sosial mühitin gözləntilərini qarşılaya bilməmək, istehlakçının qorunması, məhsulun keyfiyyətinin artırılması mövzularında geri qalmaq, dəyişən dünya və marketinq anlayışına tab gətirməmək;

- İqtisadiyyatdakı faiz dərəcələrinin sürətlə artması, təşkilatın yüksək inflyasiya nəticəsində uzunmüddətli borc tapmaq imkanının məhdudlaşması, qiymətlərin inflyasiyaya görə sürətlə artması və bunun nəticəsində tələb azalması;

- Valyuta kurslarındakı qəfil dəyişmələr, xüsusilə devalvasiya prosesi öz xammal tədarükünü xaricdən həyata keçirən təşkilatları çətin vəziyyətə qoya bilər;

- İdxal və ixrac prosesindəki ani dəyişmələr;

- Müharibə, təbii fəlakətlər təşkilatları maliyyə baxımından uğursuzluğa düşürən digər xarici amillərdir.

Ümumiyyətlə kommersiya təşkilatları maliyyə çatışmazlığının son mərhələsi olan iflasa gedərkən aşağıdakı mərhələlərdən keçirlər (Uzun E., 2018: s.162)

1) *Çətinliyə düşmək və ya problemlərlə qarşılaşmaq*. Kommersiya təşkilatları normal fəaliyyət göstərərkən bəzi biznes qərarları və ya xarici amillərin təsiri nəticəsində hədəflərinə çatmaqda bəzi problemlərlə qarşılaşa bilərlər. Bu problemlər; satış və marketinq, istehsal və sifariş, paylama və ya çatdırılma, qanuni, strategiya və digər məsələlər ilə bağlı ola bilər.

2) *Müvəffəqiyyətsizlik*. Kommersiya təşkilatı fəaliyyət göstərdiyi müddətdə qarşılaşdığı problemlər həll edilməyincə, onun məqsədlərinə çatmaq baxımından

uğursuz bir vəziyyət yaranacaqdır. Təşkilatın məqsədlərindən yayınmasına səbəb olan bu vəziyyət, pul daxilolmalarını azaldacaq və ya müəssisədən nağd pul çıxışını artıracaq təsirlərə malikdir. Təşkilatın məqsədlərinə çatmaması isə, nəticədə maliyyə uğursuzluğuna çevriləcəkdir.

3) *Qısamüddətli borcları ödəyə bilməmək və gündəlik məsrəfləri qarşılaya bilməmək.* Məqsədlərinə çatmaqda maddi cəhətdən uğursuz olan təşkilatlar kifayət qədər pul qazana bilmədikləri və ya nağd pul çıxışları artdığı üçün qısamüddətli borclarını ödəyə bilməmələri kimi, artıq öz gündəlik xərclərini ödəmək iqtidarından məhrum qalırlar. Bu mərhələdə, təşkilatlar pul vəsaitlərinin daxilolmalarını və gedişlərini balanslaşdırmaq üçün hüquqi və ya maliyyə dəstəyi tapa bilmədikləri təqdirdə, kreditorlar öz debitor borclarını toplaya bilmədikləri üçün artıq müəssisəyə qarşı qanuni tədbirlər baş vurmaq məcburiyyətində qalırlar.

Təşkilatın müəyyən bir dövrdə zərərlə işləməsi, başqa sözlə gəlir və xərclər arasında mənfi fərqin yaranması hələ onun iflası demək deyildir. Müəssisənin daxili çətinliklərini və əlverişsiz ətraf mühit şəraitini düzəltmək üçün bir sıra strategiyalar tətbiq edə bilər. Bu vəziyyətdə təşkilatlar həll yolu olaraq müxtəlif ləğv və ya birləşmə üsullarına müraciət edə bilirlər. Məsələn, borcu yüksək olan və kiçilən təşkilatlar fəaliyyətini davam etdirə bilmək üçün digər şirkətlərlə birləşir və ya aktivlərini satırlar. Çünki son və ən pis nəticə iflasdır. Təşkilatın iflas riski ilə üzləşməsi üçün isə zərər nüxtəlif dövrlər ərzində və çox miqdarda baş verməsi lazımdır. Təşkilatın qısamüddətli borclarını ödəməməsi vəziyyəti isə texniki iflas adlanır. Uzunmüddətli borclar isə iflas prosesinə əsas ödənişlər baxımından deyil, faiz ödəmələri baxımından təsir göstərir.

Bankrota gedən bir müəssisənin ilkin simptomlarını aşağıdakı formada görə bilərik (Uzun E, 2018: s163)

1. Əgər biznesin daim borc almaya ehtiyacı varsa, biznes riski artacaq, borclanma qabiliyyəti azalacaq və daha yüksək faiz dərəcələri ilə borc götürüləcəkdir. Bu halda müəssisədə də likvidlik problemi yaranır.

2. Müəssisənin satışında qeyri-mövsümi dalğalanmalar baş verir.

3. Müştərilərin şikayətlərinin artması və buna bənzər hallar işin iflasa yaxınlaşdığını göstərir.

Ümumiyyətlə kommersiya təşkilatlarında maliyyə uğursuzluqlarını təxmin etmək üçün hazırlanmış bir çox metod vardır. Maliyyə əmsalları bu baxımdan istifadə edilən ən əsas vasitələrdən biridir. Şirkətin diqqətlə araşdırılmalı olan fəaliyyətlərindən başlıcası onun maliyyə strukturudur ki, o özündə gəlirlilik, maliyyələşdirmə, vergi və mühasibat sistemi kimi amilləri əhatə edir.

Maliyyə əmsalları bu baxımdan istifadə edilən ən əsas vasitələrdən biridir. Bu məqsədlə təkcə keçmişin və bu günün vəziyyətinin təhlili deyil, həm də qısa və uzun müddətli bir sıra virtual proqnozlar hazırlanması önəmli əhəmiyyət daşıyır. Bununla da, təşkilat perspektiv strategiya ilə bağlı düzəldilməli olan məsələləri müəyyənləşdirəcəkdir.

Maliyyə əmsallarının tədqiq edilməsi ilə bağlı isə ədəbiyyatlarda iki əsas yanaşma mövcuddur.

1. “Beaver”-in Maliyyə Əmsalları Sistemi. Beaver uğursuz olan çox saylı təşkilat ilə eyni iş xəttində, eyni ölçüdə və eyni sayda uğurlu təşkilatı seçərək araşdırmışdır. Beaver tədqiqatında maliyyə çatışmazlığını proqnozlaşdırmaq üçün aşağıdakı əmsallara diqqət çəkmişdir (Uzun E, 2018: s164)

- Nağd pul axını / Xarici vəsaitlər
- Xalis mənfəət / Ümumi kapital
- Xarici kapital / Ümumi kapital
- Cari aktivlər / Qısamüddətli borclar
- Dövriyyə kapitalı / Ümumi kapital

Beaver, burada ən yüksək proqnozlaşdırıcı gücə sahib olan əmsalın pul axını / xarici vəsait olduğunu söyləyir. Bu araşdırmada müvəffəqiyyətli firmaların maliyyə əmsallarının dəyəri uğursuz firmalara nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğu müəyyən edilmişdir. Digər tərəfdən, müvəffəqiyyətsiz müəssisələrin əmsallarının uğursuzluq dövrünə yaxınlaşdıqca sürətlə azaldığı müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın digər nəticələri isə aşağıdakı kimi verilmişdir (Uzun E, 2018: s.164)

- Rezerv artdıqca, ödəniş edə bilmək ehtimalı artır.

- Satış nəticəsində pul vəsaitlərinin hərəkəti artdıqca, ödəniş edə bilmək ehtimalı artır.

- Xarici mənbələrin nisbətinin artması pul ödəməmək ehtimalını artırır.

- Əməliyyat xərclərinin artması ödəniş etməmək ehtimalını da artırır.

Buna görə nağd pul axınında nizamsızlıq biznesin bəzi maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməkdə risk yaradır. Nağd pul axını nağd pula ekvivalent olan aktivlərin təşkilatı daxil olması və çıxmasıdır. Bir müəssisədə pul idarəçiliyi nağd pul daxilolmalarını sürətləndirmək, pul axınıni yavaşlatmaq və puldan ən yaxşı şəkildə istifadə etmək üçün ən sadə tədbirlər kimi müəyyən edilə bilər.

2. “Altman”-ın Maliyyə Analizi Sistemi. Altman bir çox müflis olmuş və müflis olmayan müəssisənin məlumatlarını müqayisə etmişdir. Tədqiqatın nəticələrinə görə, model iflasdan beş il əvvəl 70%, iflasdan bir il əvvəl isə 96% nisbətində müflisləşməni proqnozlaşdırma bilmək potensialına malikdir.

Altmanın öz ekonometrik modelində istifadə etmiş olduğu əmsallar aşağıdakı kimidir(Jang J.R 2013, səh 66).

$$Z = 1.22X_1 + 1.4X_2 + 3.3X_3 + 0.6X_4 + 0.999X_5$$

X_1 = İş kapitalı / Cəmi aktivlər və ya cari aktivlər / cəmi aktivlər (iş həcmi və likvid aktivlər arasındakı əlaqəni ifadə edir, bu nisbət likvidlik göstəricisi üçün istifadə olunur.)

X_2 = Paylanmayan mənfəət / Cəmi aktivlər (Müəssisənin qazanc gücünü və gəlir əldə etmək qabiliyyətini ölçür).

$$X_3 = \text{Faiz və vergidən əvvəl mənfəət} / \text{Cəmi aktivlər}$$

(Mənfəətin göstəricisi kimi istifadə olunur)

X_4 = Kapital / Ümumi Öhdəliklər (Maliyyə əmsalı göstəricisi kimi istifadə olunur. Bu, müəssisənin dəyəri barədə təəssüratları əks etdirir.)

$$X_5 = \text{Satış} / \text{Cəmi aktivlər (Standart aktiv dövriyyəsi dərəcəsi.)}$$

Z parametri (Z) şirkətlərin maliyyə göstəricilərinin istiqamətlərini rəqəmsal olaraq göstərir.

$Z > 2.99$ -dan çox olarsa, maliyyə çətinliyi ilə üzləşən müəssisələrin ehtimalı zəifdir,

1.81 < Z < 2.99 nisbəti şirkətin normal səviyyədəki uğurudur,

1.81 > Z-dən aşağı nisbətlər müəssisələrin maddi çətinliklərlə daha çox qarşılaşdıklarını göstərir.

Nümunə olaraq (Koç S., Ulucan S., 2016: s.158) $X_1 = 20\%$, $X_2 = 3\%$, $X_3 = 10\%$, $X_4 = 80\%$, $X_5 = 60\%$ olarsa

$$Z = 1,2 * 0,2 + 1,4 * 0,003 + 3,3 * 0,1 + 0,6 * 0,8 + 1 * 0,6$$

$$Z = 0,24 + 0,0042 + 0,33 + 0,48 + 0,6$$

$$Z = 1,654 < 1,81$$

Yuxarıdakı nəticələr onu deməyə əsas verir ki, nümunə göstərilən müəssisələr iflas olacaqdır.

Altman modeli müəssisələrin iflasa nə qədər yaxın olduğunu göstərir. Bu, maliyyə dərəcələrinin nə qədər etibarlı olduğunu və şirkətlərin qısa müddət ərzində hər hansı bir maliyyə probleminin olacağını gözlədiyini göstərir.

Yuxarıda təsvir edilən tədqiqatlar və bu istiqamətdə aparılan digər araşdırmalar göstərir ki, maliyyə əmsalları müəssisələrdə müxtəlif hadisələri öncədən proqnozlaşdırmaq imkanına malikdir. Müəyyən tipik hadisələri əvvəlcədən xəbər verə bilən maliyyə əmsalları, təşkilatlara vaxtında çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görməyə imkan verəcəkdir.

3.3. Maliyyə nəticələrinin analizi və onun təkmilləşdirilməsi

Müasir dünyamızda, bazar iqtisadiyyatı dünyasında şirkətin maliyyə nəticələrinin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaq çox vacibdir. Məlumdur ki, əsas maliyyə nəticələrinin qiymətləndiricilərindən biri gəlirdir. Buna görə şirkətin maliyyə göstəricilərinin artmasının əsasını gəlir formalaşdırma mexanizminin təkmilləşdirilməsi təşkil edir. Məlumdur ki, maliyyə nəticələrinin idarə edilməsi mexanizmi, müəyyən edilmiş gəlirin səviyyəsini dəstəkləmək məqsədi olan müvafiq prinsiplərin, metodların, idarəetmə, təşkilati və iqtisadi tədbirlərin birləşməsini əks etdirir (Comikov S.V., 2019: s.65)

Maliyyə nəticələrinin təhlili ümumilikdə balans hesabatı və gəlir hesabatı kimi maliyyə hesabatlarında hesab maddələri arasındakı əlaqələrin qurulması və

şərh edilməsini özündə cəmləşdirən bir prosesdir. Maliyyə təhlili şirkətlərin özləri, habelə şirkətlərə (banklar və digər maliyyə qurumları) və ya investorlara kredit verən qurumlar tərəfindən edilə bilər. Maliyyə təhlili apararaq firmanın likvidlik vəziyyəti, firmanın gəlirliliyi, firmanın kapital quruluşu və firmanın aktivlərindən istifadə vəziyyəti haqqında məlumat əldə etmək olar.

Məlumdur ki, maliyyə keyfiyyətinin idarə edilməsi prosesinin təşkilati və iqtisadi tədbirlərə əsaslanması müqabilində maliyyə nəticələrinin idarə edilməsi mexanizmini təkmilləşdirir. Müəssisə mənfəətinin idarə edilməsi üçün təşkilati bazanın təkmilləşdirilməsinin vacib elementlərindən biri müvafiq təşkilati strukturun formalaşdırılmasıdır. Əsas məqam budur ki, bu struktur maliyyə gəlirlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədinə uyğun olmalıdır. Təşkilati quruluşun formalaşması, yenidən qurulması və keyfiyyətin idarə edilməsi üçün müəssisənin maliyyə nəticələrinə təsir edən xarici və daxili amillərin nəzərə alındığı sistemə bir yanaşmaya riayət etmək mütləq vacibdir. Buna görə müəssisənin təşkilati quruluşunun gəlirlərin artırılması tələblərinə cavab verməsinin və aşağıdakı şərtləri əks etdirməsinin əsas səbəbi budur (Comikov S.V., 2019: s.68):

- müəssisə məhsullarının və gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsi;
- keyfiyyətin maksimum dərəcədə artırılmasına (məhsul və xidmətlərin keyfiyyəti, gəlir keyfiyyəti, bütün müəssisələrin idarəetmə keyfiyyəti) diqqət yetirmək;
- təşkilati strukturla əlaqəli risklərin minimuma endirilməsi;
- rəqiblərin gəlirlilik səviyyəsinin təhlili, şirkətin mənfəətinin həcmi və keyfiyyətinin təhlili;
- xarici və daxili amillərə təsir edən mənfəətlərin təhlili;
- strategiyanın ardıcılığının qiymətləndirilməsi;
- sistemin “gəlir - xərclər” formalaşmasının rasionallığının qiymətləndirilməsi.

Müasir iqtisadi inkişaf tələblərinə əsasən, ilk növbədə sahiblərin ehtiyaclarını ödəmək üçün ilkin şərtlərin yaradılmasının zəruriliyini əsas gətirərək mənfəətin keyfiyyətinin idarə olunmasına xidmət edə biləcək təşkilati iqtisadi mexanizmin

formalaşmasına konseptual yanaşma təklif edir. Bu da müəssisənin sistemli məqsədinə çatmaq məqsədi daşıyır. Mənfəət idarəetmə strategiyası və taktika çərçivəsindəki mənfəətin həcmi və keyfiyyətini nəzarət etmək üçün təşkilati və iqtisadi mexanizm mövcuddur. Hər şey əməliyyat, investisiya və maliyyə mənfəətinin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsini tənzimləyən tənzimləyici bazanın tələblərinə uyğun olaraq baş verir (Dainiene R., 2013: s.111). Bu gün müəssisə maliyyə nəticələrinin idarə edilməsinin əsas elementləri şirkətin əsas məqsədi və vəzifələridir. Bu isə müəssisələrin idarə olunmasının əsasını təşkil etməsi və müəssisənin xarici və daxili fəaliyyətlərini birləşdirməsidir. Mənfəətin həcmi və keyfiyyətin idarə edilməsinin təşkilati və iqtisadi metodları mənfəətin idarə edilməsi strategiyası və taktikası ilə sıx əlaqədardır və müəssisənin başlıca menecment şöbələri kimi idarəetmə orqanları vasitəsilə həyata keçirilir.

Mənfəət miqdarının və keyfiyyətinin idarə edilməsinin təşkilati və iqtisadi mexanizmi baxımından müvafiq idarəetmə qərarlarının verilməsi üçün mənfəət miqdarını deyil, keyfiyyətini də nəzərə alacaq bir hesablama sistemi tətbiq edilməsi daha məqsədəuyğundur. Bundan əlavə, bu sistem müəssisə mənfəətinin formalaşması, istifadəsi və paylanması prosesini izləyəcəkdir. Mənfəət sistemindən hesabladığı nəticələri nəzərə alaraq mənfəətin keyfiyyətini və miqdarını qiymətləndirir və tənzimləyir. Həmçinin bu sistem müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olacaqdır.

Müəssisələr sisteminə daxil olan əksər dəyişiklik və təkmilləşmələrin əsas məqsədi müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırmaq və mənfəətin keyfiyyətini artırmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan idarəetmə qərarları məlumatlara söykənir və o da öz növbəsində idarəetmə sistemində, müəssisənin maliyyə nəticələrinin idarə olunması ilə məşğul olan sistemdə ilk əlaqəni ehtiva edir. Bundan əlavə, idarəetmə qərarı verərkən müəyyən risklər şirkətin qazancının keyfiyyətinə təsir göstərir. Bir qayda olaraq, onlar lazımi məlumatların olmaması ilə əlaqələndirilir. Bu məqama ümumiyyətlə ciddi diqqət yetirilməsinin əsas səbəbi budur. Bunun üçün məlumatları müəssisənin qazancının keyfiyyətini idarə etmək üçün müəyyən bir təşkilati və iqtisadi mexanizm altında təsnif etmək vacibdir

(Comikov S.V., 2019 s. 68) iqtisadi, təşkilati, texniki, iqtisadi, sosial, ekoloji və s. . Müəssisənin maliyyə nəticələrinin keyfiyyətinin idarə edilməsinin vacib bir təşkilati və iqtisadi mexanizmi də bu idarəetmənin nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Lakin müəssisənin maliyyə nəticələrinin idarə olunması üçün təklif olunan təşkilati-iqtisadi mexanizm dəyişməz bir qayda deyildir. Ətraf mühitdəki dəyişikliklərə uyğun olaraq, sosial istehsalın inkişafı, rəqabətin fəaliyyəti nəticəsində ortaya çıxan tələblərlə birlikdə dəyişdirilə bilər. Bu o deməkdir ki, müəssisənin maliyyə nəticələrinin idarə olunması üçün təşkilati və iqtisadi mexanizm bütün elementləri və detallarında daim təkmilləşdirilməlidir. Bu gün müəssisənin maliyyə nəticələrinin idarə edilməsinin təşkilati və iqtisadi mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi, müəssisənin inkişafında keyfiyyət dəyişikliklərinin tapılması və bununla da son nəticənin maksimum dəyərinin təmin olunmasıdır.

Maliyyə nəticələrinin analizinin təkmilləşdirilməsi zamanı aşağıdakı üsullardan istifadə olunur (Cəfərli H.A., 2013: s.78):

Hesablama üsulu - məhsulun hər tipi üzrə planlaşdırılan göstəricilərin təyin edilməsi üçün tətbiq olunur. Analizdə bu metodun tətbiq edilməsindən öncə çox zəhmət tələb edilən işlər görülməlidir: buraxılması planlaşdırılmış hər əmtəə növü üzrə plan hesablama tərtib edilməlidir, o, əmtəə vahidlərinin planlanan orta maya dəyəri və orta satış qiymətini təyin etmək imkanı yaradır. Bununla da, maliyyə analizində bu üsulu tətbiq edərkən plan hesablamalarının həqiqiliyi, plan kalkulyasiyalarının həqiqiliyi ilə təyin edilir.

İndeks metodu - satışdan qazanılan mənfəətin planlaşdırılmasının indeks üsulundan ilkin planlaşdırmanın birinci mənbələrində, plan kalkulyasiyalarında əldə edilə bilən məlumat olmayan vaxt istifadə etmək daha məqbuldur.

Müəssisədə planlaşdırma effektiv təşkil edildikdə bütün potensial metodlarla hesablamalar aparmaq lazımdır. Əgər kalkulyasiyalar düzdürsə, onların nəticələri öz dəyərlərinə əsasən bir-birinə yaxın olmalıdır.

Faktorlar üzrə analizdə satışdan əldə edilən mənfəət aşağıdakı 3 təməl faktora bağlıdır (Cəfərli H.A., 2013: s.103):

- Nomenklaturanın hər mövqeyi üçün reallaşdırılan məhsul miqdarından.

- Nomenklaturanın hər mövqeyi üçün məhsul vahidinin maya dəyəri səviyyəsindən.

- Məhsulun konkret tiplərinin reallaşdırıldığı qiymətlərin səviyyəsindən.

Faktorlar üçün analizdə 2 təməl konsepsiya qeyd olunur (Крылов Э.И., 2010):

1. Analiz nomenklaturanı çeşidli mövqeləri üzrə faktorların - satışı həcmnin, məhsul vahidi üzrə maya qiymətinin və dəyərinin təsirinin birbaşa hesablanmasını nəzərdə tutur.

2. Analiz 2 sayılı formada olan məlumata əsaslanır, o, “ekspres analizdir”. Birinci yanaşma daha münasib sayılır, çünki o nomenklaturanın fərqli növləri üçün satış həcminə, məmulatların maya dəyəri və qiymətinə aid əsaslandırılmış menecment qərarları qəbul etmək potensialı yaradır.

Xalis mənfəətin faktor analizi xalis mənfəət məbləğinin balans dəyəri məbləğindən hansı səbəblərə əsasən fərqlənməsi haqda suala cavab vermək potensialı yaradır. Xalis mənfəət dəyişilməsini şərtləndirən faktorların siyahısı onun hesablanmasının üsulunun özü ilə təyin olunur (Крылов Э.И., 2010):

1. Cari mənfəət vergisinin məbləği;
2. Balans mənfəətinin məbləği;
3. Hesabat periodunda təxirə salınmış vergi aktivləri məbləğinin dəyişilməsi;
4. Hesabat periodunda təxirə salınmış vergi öhdəlikləri məbləğinin dəyişilməsi.

Balans mənfəətinin təməlini məhsul, iş və xidmət satışından əldə olunan mənfəət təşkil etdiyinə əsasən analiz zamanı bu mənfəət üçün plandan kənarlaşmaya çeşidli faktorların təsiri öyrənilir. Əmtəə, iş və xidmətlər satışından əldə edilən mənfəətin planına, keçmiş illərə nəzərən artmasına (azalmasına) təsir edən təməl faktorlar aşağıdakılardır (Cəfərli H.A., 2013: s.108):

- Gerçəkləşdirilən məhsulun həcmnin dəyişməsi;
- Gerçəkləşdirilən məhsulun strukturunda yaranan dəyişiklik;
- Satış qiymətlərinin dəyişilməsi;
- Gerçəkləşdirilən məhsulun tam maya dəyərinin transformasiyası.

Bazar iqtisadiyyatı mühitində balans mənfəətinin təşkilində satışdankənar nəticələrin təsiri çoxdur. Bir çox müəssisələrdə qiymətli kağızlardan və müştərəm müəssisələrdə iştirakdan əldə edilən gəlirlər (bunlar planlaşdırılan qazanclardır), alınan və ödənilən peniya, dəbbələmə və cərimə məbləğləri, hesabat ilində aşkar edilən keçmiş illər borclarının, ümitsiz borclar və debitorların ödənilməsindən əldə edilən və digər planlaşdırılmayan gəlir və xərclər balans mənfəəti formalaşmasında önəmli rol oynayır.

Bazar münasibətləri intensivləşdikcə müəssisələrdə istifadə edilən səhm, istiqraz, əmanət sertifikatları, veksellərdən gəlir və xərclər də artır. Analiz zamanı qiymətli kağızların bütün növləri üzrə dividend normasını (faizlə) nominal dəyərinə vurub, yüzə bölməklə, illik gəlir məbləği müəyyən olunur. İllik gəlir məbləğini amortizasiya edilən illərin sayına vurmaqla hər bir il üzrə qiymətli kağızların bu və yaxud başqa növü üçün gəlir məbləği hesablanır.

Maliyyə nəticələrinin təhlilində istifadə olunan maliyyə nisbətləri maliyyə hesabatlarında müxtəlif maddələr arasında sadə riyazi münasibətləri göstərir. Maliyyə nəticələrinin təhlili üçün əldə edilə bilən maliyyə əmsalları arasında həqiqətən zəruri olan nisbətlər hesablanmalı və şərh olunmalı və sektor orta göstəriciləri ilə müqayisə edilməlidir. Maliyyə əmsalları əsasən dörd qrupa təsnif edilir. Birinci qrupa likvidlik əmsalları daxildir. Likvidlik, aktivin tez bir zamanda pula çevrilmə qabiliyyətidir. İkinci qrupa maliyyə quruluşu nisbətləri daxil edilir. Maliyyə quruluşu əmsalları firmaların fəaliyyətlərinin xarici qaynaqlar (maliyyələşdirmə) tərəfindən maliyyələşdirilməsini və xarici maliyyələşdirmənin firma üçün nə dərəcədə faydalı olduğunu qiymətləndirmək üçün nisbətdir. Üçüncü qrupa fəaliyyət dərəcələri daxildir. Fəaliyyət dərəcələri şirkətlərin aktivlərindən nə qədər səmərəli istifadə etdiyini göstərən dərəcələrdir. Dördüncü və sonuncu qrupdakı gəlirlilik dərəcələri müəssisələrin qazandığı uğuru (mənfəət səviyyəsini) ölçmək üçün istifadə olunan nisbətlərdir. Maliyyə təhlili mühasibat prinsiplərini əmr etməklə hərtərəfli elmi bir intizamdır.

1) Likvidlik əmsalları. Likvidlik əmsalları bir firmanın borc ödəmə qabiliyyəti, dövriyyə kapitalının yetərli olub-olmaması və nağd çatışmazlığı

problemi ilə üzləşməsi barədə çox güclü məlumat verir. Bəlkə də bu nisbətlərdən ən əhəmiyyətli indiki nisbətdir. Bu mənada bunun ən vacib qrup olduğu deyilir. Likvidlik əmsalları və nəzərə alınacaq nisbətlər aşağıdakılardır (ACCA Study Book-Foundations in Accountancy FFA / ACCA Paper F3 Financial Accounting -2019, s.463):

- Cari nisbət: cari aktivlər / qısa müddətli öhdəliklər
- “Acid” Test nisbəti (likvidlik nisbəti): (cari aktivlər - inventar) / qısamüddətli öhdəliklər

- “Cash Rate”: likvid aktivlər / qısa müddətli xarici mənbələr
- “Coverage” əmsalı: Ticarət debitor borcları / Ticarət kreditor borcları

2) Səviyyə (maliyyə strukturu) nisbətləri. Bunlar müəssisənin maliyyə quruluşunun sağlam olub olmadığını ölçmək üçün istifadə olunan nisbətlərdir. Bunlar müəssisənin kapitalının yetərli olmadığını və borc strukturu daxilində borc və kapitalın balanslandığı təqdirdə kapitalın hansı maddələrə keçirildiyini göstərmək üçün istifadə olunan nisbətlərdir. Bu qrupdakı əsas nisbətlər (ACCA Study Book-Foundations in Accountancy FFA / ACCA Paper F3 Financial Accounting -2019, s.464):

- Maliyyə “leverage” nisbəti: Xarici mənbələr / aktivlər cəmi;
- Maliyyələşdirmə dərəcəsi: Xarici mənbələr / öz mənbələri;
- Maddi Sabit Aktivlərin Resurslara sahib olmaq nisbəti: maddi sabit aktivlər / öz resursları;
- Aktivlərin yığım əmsalı: kapital / aktivlərin cəmi;
- Qısamüddətli xarici mənbələrin ümumi mənbələrə nisbəti: Qısamüddətli xarici mənbələr / aktivlərin cəmi;
- Uzunmüddətli xarici mənbələrin ümumi mənbələrə nisbəti: Uzunmüddətli xarici mənbələr / aktivlərin cəmi.

3) Fəaliyyət dərəcələri. Bu qrup dərəcələri iş fəaliyyətinin nə dərəcədə səmərəli və səmərəli həyata keçirildiyini nümayiş etdirmək üçün hesablanır. Bu qrup nisbətlərini şərh edərkən sektor ortalamaları yoxlanılmalıdır. Fəaliyyət dərəcələri tez-tez rəqiblərlə müqayisə etmək üçün istifadə olunur (ACCA Study Book-Foundations in Accountancy FFA / ACCA Paper F3 Financial Accounting -2019, s.466):

- Alınan dövriyyə nisbəti : Xalis satış / ticarət debitor borcları;

- Orta yığım müddəti: $365 / \text{Alınan dövriyyə nisbəti}$;
- Borcların köçürülmə sürəti: $\text{Xalis satış} / \text{kommersiya borcları}$;
- Borcun orta ödəmə müddəti: $365 / \text{dövriyyə sürəti}$;
- Inventarizasiya dövriyyəsi: $\text{satılmış malların dəyəri} / \text{orta ehtiyatlar}$;
- Cari aktiv dövriyyəsi dərəcəsi: $\text{Xalis satış} / \text{cari aktivlər}$.

4) Rentabellik əmsalları. Bu qrup dərəcələri, satışdan qazancın nə qədər qazanc əldə etdiyini və tərəfdaşlar tərəfindən istifadə edilən kapitalın səmərəli və səmərəli istifadə edilməsini təyin etmək üçün istifadə olunan nisbətlərdir (Dainiene R., 2013).

- 1) Xalis mənfəətin öz mənbələrinə nisbəti: $\text{Xalis mənfəət} / \text{Öz mənbələr}$;
- 2) Xalis mənfəət aktiv toplama dərəcəsi: $\text{xalis mənfəət} / \text{aktiv cəmi}$;
- 3) Ümumi Satış Mənfəətinin Xalis Satışa nisbəti: $\text{Ümumi Satış Mənfəəti} / \text{Xalis Satış}$.

Sonda yekun olaraq onu demək olar ki, müəssisənin maliyyə nəticələrinin idarə olunmasının təklif olunan təşkilati və iqtisadi mexanizmi, hər biri müəyyən funksiyaları yerinə yetirən, lakin hamısı birlikdə ümumi uyğun məqsədə çatmaq üçün birlikdə çalışan qarşılıqlı bir komponent sistemidir. Bu mexanizm müəssisə idarəciliyinin bu mürəkkəb təşkilati və iqtisadi mexanizminə uyğun olmalıdır. Bu mənfəət idarəetmə sisteminin fəaliyyətini bütün müəssisə idarəetmə sistemləri ilə əlaqələndirməyə və kadrların strateji planların icrasına cəlb olunmasına kömək edən idarəetmə xərclərinin azaldılmasının açarındır. Rəqabət üstünlüyü kimi keyfiyyətlə maliyyə nəticələrinin idarə edilməsi mexanizminin yaradılması mənfəətin keyfiyyəti və miqdarının artırılması, müəssisənin səmərəliliyinin artırılması və daha da sabit rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi kimi vacib vəzifələrin həllinə kömək olacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bazar əlaqələri mühitində kommersiya təşkilatlarının qarşısında dayanan təməl öhdəliklərdən biri təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti zamanı maliyyə analizinin doğru və var olan qanunvericilik aktlarına müvafiq formada gerçəkləşdirməkdir. Mövcud dissertasiya işi də özündə qeyd edilən təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti nəzdində gerçəkləşdirilən maliyyə analizini, onun gerçəkləşdirilməsində istifadə edilən üsulları və qeyd edilən üsulların təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə, mənfəət əməliyyat göstəricilərini qiymətləndirmək üçün istifadə olunsada, təkliddə kifayət deyil. Təşkilatlar performansını çox ölçüdə qiymətləndirməlidirlər. Mənfəətlilik, səmərəlilik, fond bazarının gəlirliliyi və böyüməsi iş fəaliyyətini çox ölçüdə qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilən göstəricilərdir. Çünki bunlar müəssisələrin əsas və əvəzedilməz hədəflərindən biridir. Müəssisələrin bu məqsədlərinə təsir edən çox sayda amili qeyd etmək olar: ölçüsü, yeniliyi, keyfiyyəti, firmanın maliyyə quruluşu, şans, idarəetmə bacarığı, şirkətin ətraf mühitə baxışı və s. Bu amillər birbaşa və ya dolaylı yolla şirkətlərin fəaliyyətinə təsir göstərdiyindən, yaxşı bir performans üçün bu amillərdəki fəaliyyət əlaqələri quruluşunu idarə etmək və aşkar etmək lazımdır.

Araşdırmama əsasən əldə olunan nəticələri təqdim edirəm:

1) Maliyyə vəziyyəti qurumun istehsal və kommersiya prosesinə, material və maliyyə resursları ilə təmin olunmasına birbaşa təsir nümayiş etdirir. Qeyri-qənaətbəxş maliyyə vəziyyəti qurumun işçiləri ilə, büdcə ilə, büdcədən kənar fondlar ilə, mal göndərənlər ilə, banklar və başqa borc verənlər ilə zamanında hesablaşmalara çətinlik yaradır ki, bu da nəticədə qurumun iflas olmasına gətirib çıxara bilər.

2) Faiz dərəcələrinin qəfil artması, bank balansındakı zəiflik, fond bazarındakı dalğalanmalar və gözləntilərin bulanması halında milli valyutalar əhəmiyyətli dərəcədə dəyər itirirlər (valyuta böhranı). Sonrakı mərhələdə milli valyutanın dəyərdən düşməsi zəifləmiş bank qalıqlarını pisləşdirir. Eyni zamanda, artan faiz dərəcələri bu vəziyyəti bəsləyir. Prosesdə bank böhranları, valyuta böhranı ilə əlaqəli iqtisadi fəaliyyətlərin yavaşlaması, yüksək faiz və məzənnə təsirləri ilə

qarşılaşır və bankların riskləri daha da artır. Bu, iqtisadi fəaliyyətlərin yavaşlaması ilə nəticələnir. Nəticədə, maliyyə qeyri-sabitliyi ilə meydana gələn dörd amilin təsiri valyuta və bank böhranları şəklində özünü göstərir, iqtisadi fəaliyyət yavaşlayır və artım azalır. Proses özünü spiral şəklində bəsləyir və iqtisadi fəaliyyətin yavaşlaması problemlərin daha da dərinləşməsinə səbəb olur.

3) İşgüzar aktivliyi göstəricilərinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə müəyyən bir dövr ərzində müəssisənin fəaliyyətinin faydalı nəticəsinin artırılması, misal üçün, satışın strukturunun optimallaşdırılması, reallaşdırma qiymətlərinin yüksəldilməsi və.s. hesabına satış həcminin artım imkanlarının tədqiqi, istifadə olunan ehtiyat miqdarı və strukturunun optimallaşdırılması kimi üsullar seçilə bilər.

4) “Beaver” və “Altman” tədqiqatları və bu istiqamətdə aparılan digər araşdırmalar göstərir ki, maliyyə əmsalları müəssisələrdə müxtəlif hadisələri öncədən proqnozlaşdırmaq imkanına malikdir. Müəyyən tipik hadisələri əvvəlcədən xəbər verə bilən maliyyə əmsalları, təşkilatlara vaxtında çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görməyə imkan verəcəkdir.

5) Şirkətlər üçün rəqabətin dağıdıcı təsirlərini əvvəlcədən görmək və mümkün iflas vəziyyətlərini əvvəlcədən müəyyənləşdirmək çox vacibdir. Altman modelinin nəticələrinə görə, model iflasdan beş il əvvəl 70%, iflasdan bir il əvvəl isə 96% nisbətində müfisləşməni proqnozlaşdırma bilmək potensialına malikdir.

6) Müəssisənin maliyyə nəticələrinin idarə olunmasının təklif olunan təşkilati və iqtisadi mexanizmi komponent bir sistemdir. Bu mexanizm müəssisə idarəçiliyinin bu mürəkkəb təşkilati və iqtisadi mexanizminə uyğun olmalıdır. Bu mənfəət idarəetmə sisteminin fəaliyyətini bütün müəssisə idarəetmə sistemləri ilə əlaqələndirməyə və kadrların strateji planların icrasına cəlb olunmasına kömək edən idarəetmə xərclərinin azaldılmasının açarıdır.

Qeyd edilən nəticələr əsasında təşkilatların maliyyə analizinin təkmilləşdirilməsi və bu zaman meydana gələn nöqsanların aradan qaldırılması üzrə aşağıdakı təkliflərə əməl edilməsini məqsədəmüvafiq sayıram:

1) Modern mühitdə təşkilatlarda maliyyə vəziyyətinin analizinin üsullarının tətbiqi mütləqdir, çünki təşkilatın maliyyə hesabatı informasiyalarının nə həddə

düzgün və etibarlı olması, analizin nəticələrinin obyektivliyindən asılıdır. Əsaslandırılmış qərarlarla maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsi, investisiyanın təməl prioritetlərinin qanuna müvafiq müəyyən olunması, son nəticədə milli iqtisadiyyatın inkişaf stabilliyini təmin edir. Bu aspektdən inflyasiya mühitində aşağıdakıların diqqətə alınması zəruri hesab olunur: bazar qiymətinin təşkil olunması və istehsal məsrəflərinin səviyyəsinin monitorinqi, istehsalın avtomatlaşdırılması və təzə texnologiyanın tətbiq edilməsi üsulu ilə əmək məhsuldarlığının artırılması, marketinq tədqiqatları, aktivlərin effektiv idarə olunması, nağd valyutaların və debitor borclarının minimuma endirilməsi, kreditor borclarından istifadə olunması.

2) Maliyyə vəziyyətinin analizi kifayət qədər çətin yaradıcı iş olduğundan, ekspres-dəyərləndirmə, xarici və daxili analiz, operativ və intensiv tədqiqat üsullarını bilməyi, çoxsaylı sistemli təkliflər arasından vacib olan mümkün indikatorları seçmək, onlara sistemli ifadə vermək, normativləri istinadlandırılmış surətdə tətbiq etmək, çevik dəyişilmələri düzgün dəyərləndirmək, faktorlar üzrə analiz etmək qabiliyyətinin olması məqsədmüvafiq hesab edilir.

3) Tədqiqat işinin nəticələrinə əsasən, indikatorların optimal sisteminin onların hesablanması istinadlandırılmış üsullarının işlənilib tərtib edilməsi, eləcə də onların müxtəlif bölmələr üçün ayrı-ayrı və tərəqqi etmiş bazar iqtisadiyyatına sahib ölkələrdə onların normativ ölçülərini diqqətə alan normativ bazasının müəyyən olunması müəssisələrdə maliyyə vəziyyətinin analizini asanlaşdıracaqdır.

4) Maliyyə vəziyyətini analiz edərkən təşkilatın ödəmə bacarığı olmamasının səbəblərini aşkar etmək lazımdır. Buna alıcılara satılmış əmtəələrə, mallara, işlərə, xidmətlərə əsasən hesablaşmaların müddətlərinin pozulması, satış həcmi əmtəə buraxılışı həcmindən az olması, mal-material sərvətlərinin həddən artıq resursların, yəni əmtəənin satışına dair var olan sazişlərin, sifarişlərin, tapşırıqların icra edilməsi üzrə tələb olunandan artıq resursların ərsəyə gətirilməsi kimi səbəbləri misal göstərə bilərik.

5) Hesabat dövründə baza dövrünə nisbətə satışdan valyuta gəlirinin bir manatına düşən məsrəflərin əmsallarının dəyişilməsinin təməl səbəblərini

aydınlaşdırmaq üçün iqtisadi elementlərin tərkibinə müvafiq olaraq məsrəflərin detallandırılması tövsiyyə edilir.

6) Təşkilatda pul idarəçiliyi nağd pul daxilolmalarını sürətləndirmək, pul axınını yavaşlatmaq və puldan ən yaxşı şəkildə istifadə etmək üçün ən sadə tədbirlər kimi müəyyən edilə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, 2019.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2019.
3. Bağirov D.A. (2006) “Vergi nəzarəti” Dərslik. Bakı, “Qərb və Şərq”, 412 səh.
4. Cəfərli H.A. (2009) “İqtisadi təhlil”. Dərslik. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 560 səh.
5. Cəfərli H.A. (2011) “Təssərrüfat subyektlərində maliyyə sabitliyinin amilli təhlili”. Metodik vəsait. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 367 səh.
6. Cəfərli H.A., Məmmədova L.V. (2013) “İnflyasiya və onun maliyyə nəticələrinə təsirinin təhlili”. Bakı. Metodik vəsait. “Elm və Təhsil”, 232 səh.
7. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. (2017) “Maliyyə təhlili”. Dərslik: Bakı, “CBS”, 246 səh.
8. Paşayev K.R., Məmmədov T.C. (2011) “Ticarətin idarə edilməsi” Dərs vəsaiti Bakı, 210 səh.
9. Xəlilov Ş.A., (2013) “Milli ərzaq təhlükəsizliyi :bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri” Bakı, 321 səh.
10. Feyzullayev İ.Ə.Ş (2005)“Ticarətin iqtisadiyyatı” Bakı, “Azərnəşr”, 302 səh.
11. Tağıev A. H., (2012) “Bazar iqtisadiyyatının əsasları” Bakı, “Azərnəşr”, 205 səh.
12. Məmmədov T.A (2013) “Ticarətin təşkili və texnologiyası” Dərs vəsaiti Bakı, “Elm” 456 səh.
13. Feyzullabəyli İ.A., (2015) “Bazar, ticarət, marketinq, planlaşdırma”. “Azərnəşr” 321 səh.
14. Abbasov Ə.A., “Böyük ressesiyadan sonra global maliyyə inteqrasiyası”. Azərbaycanın vergi jurnalı, 2019, №1, səh.97-108.

Türk dilində

1. Bayyurt N. (2017), “İşletmelerde Performans Deyerlandirmenin Önemi Ve Performans Göstergeleri Arasındaki İlişkiler”, İstanbul, 592 seh.
2. Koç S., Ulucan S., (2016), “Finansal Başarısızlıkların Tespitinde Kullanılan Altman Z Yönteminin Bulanık Mantık (Anfıs) Yöntemi İle Test Edilmesi: Teknoloji ve Tekstil Sektöründe Bir Uygulama” Ankara, 161 seh.
3. Uzun E. (2018), “İşletmelerde Finansal Başarısızlığın Teorik Olarak İrdelenmesi” Muğla, 168 seh.

İngilis dilində

1. ACCA Study Book-Foundations in Accountancy FFA / ACCA Paper F3 Financial Accounting -2019
2. Cheng, C. B.; Chen, C. L. and Fu, C. J. (2006), “Financial Distress Prediction by a Radial Basis Function Network Withlogit Analysis Learning”, Computers & Mathematics with Applications, pp. 579-588.
3. Dainiene, R. and Dagiliene, L. (2013), “Company Going Concern Evaluating Fuzzy Model” Economics and Management: 18 (3), pp. 374-383.
4. Houben A., Kakes J. və Schinasi G., (2015) “ Toward a Framework for Safeguarding Financial Stability”, 425 p.
5. Jang, J. -S. R. (2013), “ANFIS: Adaptive-Network-Based Fuzzy Inference System”, IEEE Transactions on Systems, Man and Cybernetics, vol. 23, no. 3, pp. 665-685.
6. Kaynar, O., Yılmaz, I., Demirkoparan, F. (2011) “Forecasting of natural gas consumption with neural network and neuro fuzzy system”, Energy Education Science and Technology, PartA, Energy science and Research, 26(2), 221 - 238.
7. Lin, T. H. (2009), “A Cross Model Study of Corporate Financial Distress Prediction in Taiwan: Multiple Discriminant Analysis, Logit, Probit and Neural Networks Models”, Neurocomputing, pp. 3507-3516.

8. Zakharov N., (2007) "Motivating resources of management" Public Service
9. Comikov S.V. (2019), "Improving The Efficiency Of Managing The Financial Results Of The Enterprise", Moscow, 68 p.
10. Camargo B., Gerardi D., Maestri L. "Efficiency in Decentralised Markets with Aggregate Uncertainty", The Economic Journal, 2020, Volume 130, pp. 446-461

Rus dilində

1. Афоничкин А.И., Журова Л.И., Михаленко Д.Г. (2011) "Основы финансового менеджмент" - Тольятти: Волжский университет им. В.Н. Татищева. 397 стр.
2. Блинова Е.А. (2016) "Инвестиционный менеджмент в реальном секторе экономики" - Самара: Издво Самарского университета 140 стр.
3. Исмаилов Н.М. (2018.) "Формирование финансовых результатов: учетно-аналитические аспекты". Монография. "Элм". Баку 560 стр.
4. Ковалев В.В. (2018.) Финансовый анализ: Методы и процедуры. М.: Финансы и статистика, 348 стр.
5. Крылов Э.И., Малышева А.В., Марцулевич А.М. (2010) "Маржинальный анализ себестоимости и прибыли" Учеб пособие. СПб. Изд-во СПбГУЭФ, 625 стр.
6. Савицкая Г. В. (2011) "Анализ хозяйственной деятельности предприятия" Минск: ООО "Новое знание" 659 стр.

İnternet resursları

1. <https://bpi.com/banking-regulation-monetary-policy-and-the-role-of-the-central-bank/> - 2018
2. <https://www.bok.or.kr/eng/main/contents.do?menuNo=400037-2017>
3. <https://www.bankofengland.co.uk/knowledgebank/what-is-financial-stability->
4. <https://www.investopedia.com/terms/a/asian-financial-crisis.asp>

5. <https://bancroft.berkeley.edu/ROHO/projects/debt/1990srecession.html>
6. <http://www.middleastbridge.com/> - 2019
7. <https://tr.talkingofmoney.com/financial-analysis-solvency-vs> - 2020
8. <https://tr.birmiss.com/oedeme-guecue-ve-likidite/> - 2019
9. <https://fintables.com/akademi/temel-analiz-101-likidite-analizi> - 2019
10. <https://vestel.com/ru-en/3-white-goods> - 2019
11. <https://www.fordotosan.com.tr/tr> - 2018
12. <https://tr.deborahnormansoprano.com/biznes/4186-faktorny-analiz-rentabelnosti-odin-iz-naibolee-poleznyh-metodov-analiza.html> - 2017
13. <https://tr.deborahnormansoprano.com/biznes/4186-faktorny-analiz-rentabelnosti-odin-iz-naibolee-poleznyh-metodov-analiza.html> - 2016
14. <https://www.mnb.hu/en/financial-stability/defining-financial-stability-2018>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Maliyyə sabitliyinə təhdid yaradan risk faktorları.....	33
Cədvəl 2: Müəssisənin qazancının təhlili (min AZN).....	44

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Maliyyə analizi təsnifatı.....	15
Sxem 2: Maliyyə hesabatının tərtibi prinsipləri.....	23
Sxem 3: Maliyyə vəziyyəti qeyri - sabitliyinin və böhranın real iqtisadiyyata təsiri.....	36